

Тошкент
Ғафур Гулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1980

АННАБХАУ САТХЕ

ВАРАНА
ВОДИЙСИДА

Қисса ва ҳикоялар

Тошкент
Ғафур Гулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1980

Русчадан
НАЗИРА ЖЎРАЕВА
таржимаси

ВАРАНА ВОДИЙСИДА

Қ и с с а

ХИЁНАТКОРЛИҚ

Кун ботган. Булутлар орасидан чиққан ой ярқ этиб кўринди. Ой ёғдусида кучли шамол эсиб, ёмғир ёғаётгани яққол кўриниб турарди. Изғирин турган. Буталар шамолда тебранарди. Кучли шамолга дош беролмаган дарахтлар эгилар, қушчалар эса дарахт шохларида туролмай, ўзларини ерга таппа-таппа ташлардилар.

Бугун Саварден қишлоғидаги мўъжазгина анҳор ҳам тўлиб-тошиб Варана томон шитоб билан оқиб борарди. Одатда қурбақалар назарига илмаган майда ариқчалар шу тобда айқирганча, илонизи бўлиб оқмоқда эди. Бу ерлардан ўттиш амримаҳол бўлиб қолганди.

Қишлоқдан бир ярим миля нарида қишлоқ оқсоқоли Нарунинг анчадан буён ташландиқ бўлиб ётган хароба кулбаси кўзга ташланарди. Кучли шамол ва ёмғир бу эски уйнинг деворларини ларзага келтирарди. Ҳовлига кираверишдаги кокос пальмаси худди ичига жин кириб олгандек, ҳар мақомда ўйинга тушиб тебранар, гоҳ эгилиб-букилар, гоҳ таъзим қилар, сўнг яна қаддини ростлаб оларди-да, чаппар айланар ва узун сочларини ёйиб, телбаларча буралиб-буралиб ажиб бир рақсга тушарди. Бу ҳолатни кўрган ҳаркимсани албатта ваҳима босарди. Бироқ дайди шамол ўз билганидан қолмасди.

Бугун ташландиқ кулба ҳар вақтдагидек кимсасиз эмасди, қандайдир тўрт деҳқон ёмғир тингунга қадар шу уйда жон сақлашга жазм қилгандилар.

Тўртовлари ичнда кўзга ташланадигани қадди-қома-

ти келишган, қотма, ихчам Хиндурав исмли йигит эди. Унинг белида ўзига хос равишда боғланган сариқ боғич, эғнида эса полвонлар киядиган оддий кўйлак, бошида юпқа газламадан ўралган салласи бор эди. Кўкрагига ўқдон, елкасига эса милтиқ осиб олганди. Йигит остонада ўтирганча ташқарига дам-бадам нигоҳ ташлаб кўярди.

Хиндуравнинг қаршисида деворга суянганча Малхари турарди. У оёғини узатиб юборди, сўнг милтиғини тиззасига қўйиб, халтасидан пиманидир узоқ қидирди.

Гану гулхан ёқишга тутиниб, зўр бериб нам қовиқни ёндиришга уринарди. У икки қўли билан узун мўйлови-ни беркитиб олиб, кучи борича пуфларди. Унинг ёнида ўтирган Шива эса исиниш мақсадида қўлбола сигаретани кетма-кет босиб-босиб тортарди.

Ҳаммалари жуда ҳолдан тойгандилар. Бирорталаридан садо чиқмасди, чунки гап-сўзсиз ҳам ҳамма нарса ойнадек равшан эди.

Куни кечагина отряд ҳокимият қўшинларига қарши жанг қилганди. Инглизлар кутилмаганда уларни қуршаб олдилар. Исёнчилар бу қуршовдан чиқиш мақсадида ўқ узиб, тик қоя томонга чекиндилар. Омадлари келиб, бирорталариям нобуд бўлмай, таъқиб этувчилардан эсон-омон қутулиб қолдилар.

Улар эҳтиёткорлик қилиб, кичик-кичик группаларга бўлиниб, душманга сездирмай, пастга — дарё томонга тушишни маъқул кўрдилар. Ҳаммалари Саварден қишлоғида учрашишга қарор қилдилар.

Хиндурав, Малхари, Гану ва Шива бош группани ташкил этдилар. Ёғингарчилик уларни шу қишлоққа кираверишда тўхташга мажбур қилди. Хароба кулбага дуч келгач, улар шу ерда тўхтаб, кийим-бошларини қуритиб, нафасларини ростлашга, жаланинг бир оз гинишини кутишга қарор қилдилар.

Бу воқеа бутун мамлакат инглизлар ҳокимиятига қарши бош кўтараётган бир пайтда содир бўлганди.

Ҳамма нарса аралаш-қуралаш бўлиб кетган, тушунчалар ўзгарган: қишлоқма-қишлоқ юриб, отрядларга тўпланаётган бу одамлар ким бўлди экан-а, катта йўлдаги қароқчиларми ёки жасур исёнчиларми?

...Хиндурав безовта эди. У ёмғир тингач, Саварден қишлоғига йўлга тушгунга қадар сабр-тоқат қилолмасди. Лекин шамол қутурганча далалар узра гувилларди, ваҳимали сув оқими эса ҳамон шалоқларди. Улар аввалгидек миқ этмасдилар. Гану сабрсизлик билан гулханни яна бир бор пуфлаганди, кутилмаганда қовиқ аланга олди. Гулхан ёнди. Гану тутун кирган кўзларини артаркан, гулхан томон жаҳл билан тупурди ва шерикларига:

— Қани, бу ёққа келинглар. Мана ниҳоят гулхан ҳам ёнди! Бир оз исёнчиб олинглар,— деди.

Шундан сўнг эшик олдида турган Хиндурав оловга яқин ўтириб, қўлини тутди.

— Жоннинг роҳати-я! Гап бундай,— деди у,— кечани шу ерда ўтказиб, тонг отиши биланоқ йўлга тушамиз. Ё ёмғир тинади, ё осмон узилиб ерга тушадди. Ҳозир йўлга тушишимиздан ҳеч қандай фойда йўқ.

— Сенга қандай фойда керак?— Ганунинг жаҳли чиқди.

Саварденда ўнинг қайнатаси яшарди, худди шу кунларда хотини болалари билан отасиникида меҳмон бўлиб турганди. Гану анчадан буён болаларини кўрмаганди, у туғишганлари билан дийдор кўришишни сабрсизлик билан кутарди. Бу харобада ўтиришга мажбур этган ёмғирга лаънатлар ўқиди.

— Қандай фойда бўлиши мумкин?— аччиқланиб такрорлади у.— Ахир биз бу қишлоқда савдо-сотниқ қилиб дўконма-дўкон санғимоқчимасмиз-ку! Қайнатанинг уйига етиб олсак, бас. Бу ерда қандай фойда ё зиён бўлиши мумкин? Ахир бизникиларнинг ҳаммаси ўша ерда йиғилиши керак.

Хиндурав Гаунинг сўзларини диққат билан эшит-
гач, хотиржам деди:

— Гап бунда эмас, Гану. Агар биз кечаси бўрсак,
тўс-тўполон бўлиши мумкин.

— Қандай тўс-тўполон?— гапга аралашди Шива.

— Қандай бўларди? Қишлоққа қутурган йўлбарс
кириб келгандагидақа тўс-тўполон-да!

— Йўлбарс нима экан,— гапга қўшилди Малха-
ри.— Ҳозир одамлар йўлбарсдан қўрқмайдилар. Агар
уларга «исёнчи» деган сўзни айтсанг, қоринларига
игна санчилгандек бўлади.

— Нимаям қилардик,— давом этти Хиндурав,— ҳа-
ли ҳамма деҳқонлар биз нима учун исён кўтарганимиз-
ни тушунмаяптилар. Лекин судхўрлар билан чиновник-
лар бизнинг истагимизни яхши биладилар. Шунинг
учун ҳам улар бизни худди илондек қўриқлаб, босган
қадамимизни пойлаб, ҳар онда чақиб олишга шай ту-
радилар. Уларга маза. Биз умр бўйи бировларнинг ери-
да дон ўстирамиз, улар бўлса ўроқда йўқ, машоқда
йўқ— хирмонда ҳозирлар. Эндиликда ҳамма нарса
ўзгарди. Бизнинг қўлимизда омоч эмас, қурол бор.
Неча йиллардирки, улар ҳийлаю найранг билан деҳқон-
ларнинг ерини тортиб олиб келяптилар! Биз энди улар-
ни ўз қўлларин билан қарз қоғозларни йиртиб ташлаш-
ларига мажбур этамиз! Менинг ҳам ерим анчагина
эди. Судхўр отамга қалбаки ҳужжат тайёрлаб, судга
берди. Суд этти йил чўзилди. Мана энди бўлса мулойим
сўлиб еримизни қайтариб берди, яна иззат-икром бил-
ан таъзим қилади. Бу савдо Малхарининг ҳам, Шива-
нинг ҳам, сенинг ҳам бошингдан ўтган эди-ку. Лекин
аламларини ннда.

— Ҳа, тушунаман,— деди Гану хўрсиниб.— Булар
қачон тугаркин-а?

— Буни ким айтиб бера олар экан?— гап бошлади
Малхари.— Ё исён тугайди, ё бизнинг уруғимизни қу-
ритишади.

Гану Шиванинг қўлидан қўлбола сигаретани олиб чуқур тортди-да, гапида давом этди:

— Қачонки инглизлар ҳукмронлиги тугаса, шунда бизнинг исён ҳам тугайди.

У бир оз жим бўлиб қолди-да, сўнг яна гап бошлади:

— Агар улар йиғилиб, қутурган итлар каби бизга ташлансалар-чи? Унда нима бўлади?

Ҳаммалари кулиб юборишди.

— Нима бўларди! Кечаги кунни эсланглар-а. Тараль ўрмонида бизнинг эллик кишига уч юзта полициячи тўғри келарди...

Тўртовларининг кўз ўнгида кечаги жанг манзараси жонланди. Уч юз полициячи ўрмонда кичкинагина отрядни қуршаб олгандилар. Уларнинг тик ёнбағирдан дўлдек ёғаётган ўқ остида қуршовни ёриб чиққанларига ҳечам ақллари бовар қилмасди.

Шу тоб уй олдидаги кокос пальмасидан ёнғоқ узилиб, эшикка тегди-да, ерга тушди. Бу уларнинг хаёлини бўлиб юборди.

Хиндурав ўрнидан туриб, ташқарига қаради. Кейин яна гулхан ёнига келиб ўтирди-да:

— Кеча полициячилар орқа-ўнгига қарамай ўқ узавердилар. Улар учун ўқ-дори ҳеч гап эмас, нишонга олишга ҳам уринмайдилар. Дуч келган томонга отавердилар. Биз учун эса ҳар бир ўқ қимматли. Малхари, кеча сен қанча ўқ кетказдинг?— деб сўради.

— Бешта.

— Ана шу ҳам кўп. Мен биттасиниям исроф қилмадим. Ҳар бир ўқдан ҳеч бўлмаганда, битта душман асфаласофилинга кетиши керак.

Хиндурав кўзини гулхандан узмасди, олов шуъласида унинг чеҳраси қип-қизил бўлиб кўринарди.

Шамол яна шиддат-ла хароба уйга ёпирилиб кирди. Деворлар яна лорсиллай бошлади. Тўсин қарсиллаб кетди. Худди ҳозир том қулаб тушадигандек туюларди.

Баногоҳ қасир-қусур овоз эшитилди. Шу заҳотиёқ Хиндурав, Малхари, Шива ва Гану эшик томон отилиб, ташқарига қарадилар. Маълум бўлишича, шамол қудуқ олдидаги қора манго дарахтини қулатган экан. Қулаган дарахт ҳамон қасир-қусур қилар, шамол эса қутургандан-қутурарди.

Атроф жимжит бўлиб қолди. Шамолга қаршилик қилиб, ҳолдан тойган дарахтлар осойишта дам оларди. Ёмғирдан ҳориган далалар эса оғир тин олмоқда эди. Ҳаммаёқ тинчиди. Фақат эски кулбанинг нураган девори ҳамон лорсилларди. Қокос пальмаси қаддини ростлаб олганди, шамолда тўзғиб кетган барглари толим-толим бўлиб осилиб турарди.

Хиндурав осмонга қараб:

— Тонг отяпти. Энди йўлга тушсак ҳам бўларди,— деди.

У милтиғини елкасига осди-да, ташқарига чиқди. Унинг кетидан қолганлар ҳам эргашдилар. Тонг шунчалик ёришгандики, узоқдаги қишлоқ ибодатхонасининг қуббасида қуёшнинг қизғиш нури жилва қилаётгани кўрина бошлади. Ганунинг елкасидаги болта ҳам ярақлар эди. Унинг ортидан Малхари милтиғининг тасмасидан ушлаб олганча кетмоқда эди. Энг ортда Шива келарди. У лойда шахдам қадам ташлаб борарди. Совқотган, уйқуга тўймаган бу тўрт киши қишлоққа яқинлашиб қолгандилар.

Қишлоқ эндигина уйғонганди. Дон янчадиган машинанинг ғирчиллаши, узуқ-юлуқ овозлар, деҳқонларнинг хиргойиси қулоққа чалинарди — хуллас, қайноқ ҳаёт бошланганди. Эшиклар очилмоқда. Катакда қамалиб ётган хўрозлар ҳўл деворлар устига учиб чиқиб қичқиришмоқда эди. Чўчқалар ҳам ташқарига чиқди. Уларнинг туклари худди игнага ўхшарди, бўш қоринлари деярли ерга тегарди. Улар тумшуғи билан ерни титкилаб югурардилар.

Уйлардан белларига ланготи¹ боғлаган болалар югуриб чиқардилар. Уларнинг ҳам ўзларига яраша ташвишлари бор, улар далада молларини боқишлари керак эди. Қуёш энди кўтарилаётганди. Оддий қишлоқ ҳаёти бошланди.

Ганунинг қайнатаси оқсоқол Нару эндигина уйқудан турган ҳам эдики, худди осмондан тушгандек эшиги олдида тўртта қуролли киши пайдо бўлди. Уларнинг ичидан ўз куёвни таниб қолган қайната хурсанд бўлганидан бутун уйни бошига кўтариб, уйдагиларнинг ҳаммасини оёққа турғазди. Югур-югур, шовқин-сурон бошланиб кетди. Гануни хотини билан болалари ўраб олишди. Меҳмонлар тезда овқатлантирилиб, суҳбат бошланди.

Бутун қишлоққа Хиндурав келганлиги тўғрисида хабар тарқалди. Деҳқонлар бирин-кетин оқсоқол Нарунинг уйи олдига йиғила бошладилар. Бу ерда ҳамма Хиндуравни яхши биларди, уни ва ўртоқларини «дайдн ҳукумат» деб аташар, уларни севишарди: чунки улар деҳқонларнинг ноҳақ тортиб олинган ерларини қайтариб олиб бергандилар.

Келаётган одамларнинг кети узилмасди. Қун бўйи Хиндурав, Малхари ва Шива деҳқонлар билан суҳбат қуришди. Улар ўзларининг ғам-ташвишлари ва қийинчиликлар ҳақида ҳасрат қилиб юракларини бўшатдилар. Тун қора чодирини атрофга ёпгач, меҳмонларни холи қўйиб уй-уйларига тарқадилар.

Деҳқонлар даладан қайтишди, болалар ҳам қўтос миниб яйловдан келишди. Лекин шу тобгача Хиндурав отрядидан бошқа бирон группа қишлоққа қайтмади.

Қишлоқда тўсатдан Кхашабанинг пайдо бўлиб қолганлигидан Хиндурав бутунлай оромини йўқотди. Кхашабанинг ҳатто салласи ҳам йўқ эди, устидан узун дхо-

¹ Ланготи — белга боғланадиган ингичка белбоғ.

ти¹, қўлида болтаси бор эди, хо'лос. У қаро терга ботиб кетганлигидан башараси чангга бела'нганди. Уни кўрган Хиндурав, Малхари ва Шива саччиб ўринларидан турдилар. Гану ҳам бақирӣқ овозини эшитгач, уйдан югуриб чиқди.

— Нима қилди, Қхашаба? Тинчликми?— сўради Хиндурав унинг ёнига югуриб келиб.

Бироқ у нафаси оғзига тиқилиб гапиролмасди.

— Ун икки миля югуриб келдим... Улдиршиди... Абуни улдирдилар... Оқсоқол Нагожи...

Хиндуравнинг қулоғи шанғиллаб, эси оғиб қолди. Абуни ўлдиршиди? Унинг энг яқин, энг довиорак, энг ишончли дўстини-я? Нимага ўлдиришди? Қим?!

— Нималар деяпсан, Қхашаба?— эси ўзига келиб сўради Малхари.

— Айтдим-ку ҳамма гапни, худо ҳаққи, рост гапиряпман. Нагожи ўлдирди... Абуни отиб ташлади.

— Тўхта, Қхашаба,— хотиржам сўзлади Хиндурав.— Абунинг қуроли қаёқда эди? Наҳотки сизлар Нагожининг сотқинлигини билмаган бўлсангиз? Наҳотки Абу зоти паст, сотқин одамга ишонган бўлса?

Малхари тишларини гижирлатди. Балки у ярамас Абуни ҳийла-найранг билан қўлга туширгандир?

Гану Қхашабага сув келтирди. У бир оз нафасини ростлаб олгач, ҳикоя қила кетди.

...Отряд бўлингач, Аба Қхашаба билан бирга дарё ёқалаб Чикхалвади қишлоғининг боғлари томон йўл олиб, ўша тарафдан Саварден қишлоғига чиқмоқчи бўлибди. Эндигина тўсиқдан чиққан ҳам эканларки, шу ерда уларга Чикхалвадининг оқсоқоли Нагожи дуч келиб қолибди. Енида дўстлари ҳам бор экан. Дехқонлар уларга қарамай йўлни бошқа ёқдан солиб кетмоқчи бўлган эканлар, шу пайт Нагожининг ўзи уларнинг ёнига келибди-да, таъзим қилиб дебди:

¹ Д х о т и — кенг чалвар.

— Аба, бу нима қилганинг, мени танимаяпсанми? Мендан юз ўғиряпсанми? Қишлоққа кириб, уйимга қадам ранжида қилмай кетмоқчимисан? То тирик эканман, сендек додюрак йигитни Чикхалвадидан оч-наҳор чиқиб кетишинг мен учун ҳам, авлод-аждодларим учун ҳам иснод, шармандалик-ку! Сен бўлмагур гапларга чиппа-чин ишонибсан-да. Нима, мен ҳокимиятдан раҳм-шафқат сўраган бўлсам, шу билан хоин бўлиб қолибманми. Йўқ, бундай эмас! Мен соф маратха деҳқониман. Инглизлар мени ҳе йўқ, бе йўқ қўйиб юборган бўлсалар ҳам, ҳалигача бунинг сабаби номаълум.

Нагожининг узундан-узоқ сафсатасини эшитгач, Аба елкасидан ўқланган милтиғини қўлига олди-да:

— Оқсоқол, эҳтимол булар сенинг дўстларингдир,— деди у Нагожининг ортида турган девавадилик Даттуни, пуналлик Саттуни ва биваварлик Мхадьяни кўрсатаркан,— балки сенинг дўстларинг гап нима ҳақида кетаётганлигига тушунмаётгандирлар. Сен жонинг кўзинга ширин кўрингач, хоинлик қилиб раҳм-шафқат сўраганинг бизга беш қўлдек аён.

Нагожининг дўстлари Абуниг бу гапидан ачиқлашиб тўнларини тескари кийишга шайланган эдилар, би-роқ Нагожи гап бошлаб қолди:

— Мени қўрқоқ деб нотўғри айтяпсан, Аба-соҳиб. Мен, авваламбор, қўрққанам учун раҳм-шафқат сўраганим йўқ, янглишасан. Қамоқда бекорга тутқунликда ўтиргандан кўра, эркинликка чиқишни афзал кўрдим. Эркинликда юрсам — шу фойдали. Мени қўрқоқ ва хоин деб гап тарқатишипти. Қани энди, Таралдаги қилган ишларингни эшитиб қанчалик суюнганимни билсанг эди! Ахир сен менга ишонишинг керак. Мен қўрқоқ ҳам, сотқин махлуқ ҳам эмасман. Билсанг, сизларнинг яқин дўстингизман. Утиниб сўрайман, ҳазар қилмай уйимга кир, уйимнинг тўри сеники, азиз меҳмоним бўл, сўнг йўлингга кетавер, қаршилигим йўқ.

Аба Нагожи қўйинини пуч ёнгоққа тўлдирганлигини

сезмай Чикхалвадига йўл олди. Оқсоқолнинг уйига етиб келгач, Нагожи овқат тайёрлашларига амр қилди, бу вақт ичида у меҳмонлар билан суҳбат қуриб ўтирди. Аба милтигини девордаги миҳга илиб қўйди. Мхадья Қхашабани дарёда ювиниб келамиз, деб чақирди. Қхашаба дўстига савол назари билан қараган эди, у «бравер» дегандай ишора қилди.

— Биз боғга етиб, дарёга яқинлашиб қолганимизда Нагожининг уйидан ўқ овози эшитилди,— деб ҳикоя қилди Қхашаба.— Шу лаҳзадаёқ Мхадья менинг ортимдан найза отди. Бироқ мен эпчиллик қилиб найзасини иккига бўлиб ташладим-да, уни оёғидан ярадор қилиб, бу ёққа қараб югурдим. Йўлдаёқ ҳийла-найранг ишлатиб бизни алдаганларини, Абуни аллақачоноқ ўлдирганларини, энди у ерга боришимдан бирор иш чиқмаслигини тушундим. Миямга тезроқ бу ерга етиб келиб, бўлган веқеадан сизларни хабардор қилиш келди-ю, чопиб келавердим...

Қхашаба сўзини тугатгач, ораги жимлик чўкди. Сўнг Хиндурав гап бошлади:

— Ҳа, тахминим тўғри чиқди. Ҳаммавақт шундай бўлишидан қўрқиб юрдим. Ҳокимият қўшини бу ерда нима қилиб юрибди! Олдинда тилёгламалик қилиб, ёстигинг тагига беркиниб олган бундай илонлардан қўрқиш керак, энг катта хавф ана шу. Биз доимо ҳушёр бўлиб туришимиз керак. Мени қўрқяпти деб ўйламанглар. Душманни янчиб ташлашдан қўрқмагандек, ўз ҳаётимни қурбон қилишдан ҳам қўрқмайман. Лекин биз умумий ишимизни амалга оширишда эҳтиёткор бўлишимиз керак.

У бир оз сукут сақлади-да, сўнг Қхашабадан сўради:

— Нагожидан ташқари бу ишда яна кимлар қатнашди?

— Девавадилик Датту, Пуналдан иккита рамоши ва подачи Ганья...

— Подачи Ганья дейсанми? Хўш-хўш... Ҳали биз

Ганьяга шундай кўрсатиб қўяйликки, умрбод бизни эслаб юрсин. Бу рамошиларга ҳам тўғри йўлни кўрсатиб қўямиз. Қолганларни ҳам ёддан чиқармаймиз. Биринчи навбатда, Чикхалвадига бориб Нагожини уйи остонасидаёқ ичак-чавагини калласига салла қилиб ўраб қўямиз. Биз ҳали бу газандалар уясини бузиб, Абанинг ўлими учун қасос оламиз.

У қўлига милтиғини олди. Унинг ортидан қолганлар ҳам турдилар, Хиндурав ўртоқларига қараб деди:

— Гану, сен шу ерда қол, бизникилар келса, уларни Мангленга бошлаб борасан.

У шундай деди-ю, чиқиб кетди.

Кун ботай деб қолганди. Далалар узра сокинлик ҳукм сурарди. Далада кеч қолиб кетган деҳқонлар исёнчиларни диққат билан кузатиб қоларди. Хиндурав олдинда борарди.

Улар дарё томон йўл олдилар. Қирғоққа етиб келгач, тўхтадилар. Варана дарёси шитоб-ла айқириб оқарди. Сув денгизга ошиққандек, қирғоқларни ҳам кенгайтирмоқчи бўлиб тўлиб-тошиб оқарди. Дарёнинг шовуллаб оқиши водийга эшитиларди. Бу ҳайқириқдан гап ҳам эшитилмасди. Хиндурав бир оз қирғоқда тургач, ҳамроҳларига сузиб ўтишни ишора қилди-да, милтиғини юқори кўтарганча сувга шўнғиди. Унинг ортидан бошқалари ҳам сувга шўнғиб, нариги қирғоқ томон сузиб кетдилар.

Бу вақт қуёш ботган, тун эса атрофга қора чодирни ташлаганди.

ИЛОНЛАР БАЙРАМИ

Варана ва Морана дарёларининг орасида Манглен қишлоғи худди омбур орасидаги ёнғоқ каби сиқилиб жойлашганди. Сув тошқини пайтида деҳқонларнинг аҳволи жуда оғирлашарди. Кўпгина одамлар сув қуршовида қолардилар.

Бугун Нагпанчмида¹ — Илонлар байрами. Қишлоқда баэм авжида. Ҳамма байрам либосида, ясан-тусан. Бойлар хонадонига дастурхонга қўйиладиган ноз-неъматлар аллақачоноқ тайёр бўлган, деярлик ҳар байрамда ҳам қарз олувчи камбағаллар эса эндигина овқатнинг тадорикини кўраётибдилар. Лекин ҳар бир хонадондан пуранолининг² хушбўй ҳиди анқимоқда.

Нагпанчми — қизлар байрами. Бугун қишлоқ қизлари янги сари кийиб, уйларида бор тақинчоқларини тақиб олгандилар. Улар қалблари лиммо-лим қувончга тўлганча қишлоқда сайр қилишар, гоҳ дарё, гоҳ далада кўриниб қолишарди. Ликопчаларни пишган гуручга, гулларга тўлдирган ҳолда диний расм-русмни бажариш учун дарё томон йўл олдилар.

У ерда, қирғоқ бўйида қишлоқ йигитлари қумдан илоннига ўхшаш бир нарса ясаб қўйганлар. Қизлар ўзларининг совғаларини кўтарганча, қадимий ҳазил қўшиқларни айтиб бу ерга келишмоқда эди. Йигитлар уларни интизорлик билан кутишарди. Қизлар йигитларнинг лунжи тўлгунча уларга гуруч едиришарди. Хушчақчақ кулги қирғоқ узра янграрди.

Бугун қишлоқдагиларнинг севинчи ичига сиғмасди. Деҳқонлар қайғу ва муҳтожликни унутган эдилар, эртаги кун ташвишини мутлақо хаёлларига келтиришни исташмасди. Улар шодон ва бахтиёр ҳолда оғилхонага кириб, сигир ва урғочи қўтосларнинг пешонасига кунку³ қўйишарди. Бир-бирлариникига меҳмонга боришар, дўстлари ва қўни-қўшниларини сийлашарди. Кимдир дастурхонга таклиф қилар, кимдир қорни тўқлигини айтиб рад

¹ Нагпанчми — ширавана ойининг бешинчи кунига тўғри келади (июль—август).

² Пуранполи — нўхатли ширин нон.

³ Кунку — эрлик хотинининг пешонасига қўйиладиган белги; бу ерда белги қўйиш маросимий маънога эга.

қиларди. Биттаси бетель чайнаса, иккинчиси тамаки чекарди. Хуллас, бугунги кунда қишлоқда мамнунлик ва хурсандчилик ҳукм сурарди.

Қишлоқнинг шарқ тарафида жойлашган тулука томли уйда ҳам бугун байрам. Бу уйда оқсоқол Кришна-жи ўз онласи билан истиқомат қиларди. Ҳамқишлоқлари ўрта бўйли, суяғи йўғон, бақувват ва чайир бу одамни жуда ҳурмат қилишарди. Оқсоқол Кришна-жи элликдан ошганди. У дағал матодан тикилган кўйлак-иштон кийиб, эски одатга кўра салласининг учини тушириб юрарди. Кулча юзидаги қўнғиз мўйлови уни Кришна худосига ўхшатиб юборарди.

Радха-баида саховатли аёл ва она тимсоли мужжасам эди. Оқсоқолнинг ўғли Хамбирнинг ёши чамаси йигирмада эди. У ҳам отасига ўхшаган бақувват йигит. Хамбир бутун дала юмушларига ўзи қарар, отасининг оғирини енгил қиларди. Кришна-жининг мақтаса мақтагудек соҳибжамол қизи ҳам бор эди. Отаси уни «мени гулим» деб атарди. Қиз шу қадар чиройли эдики, ҳар қандай йигит ҳам гўзал қизлар орасидан фақат унинггина тандаб олган бўларди. Унинг рухсоридан нуқсон топмоқчи бўлган одам ҳам бирорта камчилик тополмасди. Мангла кулганда ҳам, йиғлаганда ҳам гўзал кўринарди. Бугун у янги сари кийиб, энг чиройли тақинчоқларини тақиб олганди. У эндигина расм-русмларни бажариб, дарё бўйидан қайтиб, онасига овқат тайёрлашга ёрдамлашгани тугинганди.

Кришна-жининг онласи кам-кўстсиз яшаса-да, уни безовта қиладиган бир ташвиш бор эди. Чунки қизининг бўйи етган эди, у қайнатасиникига кўчиб ўтиши, байрам кунлари ўз ота-онасининг бағрида меҳмон бўлиши керак. Қизи тишиб-тинчиб кетганда-ку, отаси бамайлихотир, еган-ичгани жойига тушиб яшаган бўларди-я. Бундан уч йил аввал ҳамма иш тахт қилиб қўйилганди. Кришна-жи ўртоғи оқсоқол Заду билан гаплашиб, унинг ўғли Ражрамга қизи Манглани беришга аҳдлашиб қўй-

ганди. Куёвнинг уйида мандав¹ ҳам қурилганди. Тўрт кундан сўнг тўй бўлиши керак эди. Баногоҳ куёвнинг онаси вафот этиб қолди-ю, тўйни уч йил кейинга суришди.

Орадан уч йил ўтгач, Кришна-жи оқсоқол Пандуникига ваъдани эсига солиш учун Дзаклага йўл олди. У Илон байрами кунига боришга сўз берганди. Кришна-жини интизорлик-ла кутишаётган эди. Радха-баи билан Мангла уй юмушлари билан овора эдилар. Хамбир эса бўсағада ўтирарди. У Чикхалвадига боришга ошиқаётган эди-ю, бироқ отасининг қайтишини сабрсизлик билан кутарди.

Яқиндан буён Хамбир оқсоқол Нагожи билан дўстлашиб қолганди.

Чикхалвадилик оқсоқолнинг хотини бундан бир неча йил аввал касал бўлиб оламдан ўтганди. Энди у Манглага уйланишни орзу қилиб юрарди. Нагожи Хамбирни авраб унинг розилигини олди. Албатта Хамбир нима қилиб бўлса ҳам бу ишни пишитишга ҳаракат қиларди. У ҳарчанд Манглани кўндирмоқчи бўларди-ю, бироқ қиз бунга сира розилик бермасди. Бу иш отаси билан онасига ҳам ёқмасди. Хамбир яккаш: «У бой-бадавлат, унинг рўзгор анжомлари бизникидан бир неча ҳисса кўп», деб такрорлагани-такрорлаган эди. Мангла эса: «У ғилай, қари, қўрқоқ, инглизлардан садақа сўрайди», деб эътироз билдирарди. Ака-сингил шу сабабдан тез-тез жанжаллашиб олишарди. Хамбир фурсат топди дегунча Нагожини мақтарди, Мангла эса акаси билан ҳазиллашиб, «ўртоғи»нинг устидан кулиб мазах қилгани-қилган. У Хамбирнинг ўтирганини кўрган заҳотиёқ оҳиста кўшиқ хиргойиси қиларди.

Ким менинг ҳовлимга ташлади қайчи²

Кўр дўсти, бир кўзли қардошим Хамбир...

¹ М а н д а в — тўй маросими ўтадиган шийпон.

² Шеърлари Асқар Қосимов таржима қилган.

Бу қўшиқни эшитди дегунча Хамбирнинг фигони фалакка чиқарди. Иш шу даражага бориб етардики, Кришна-жи ёки Радха-баи улар орасига тушмагунча жанжаллашишаверарди.

Мангла бугун байрам кунн уришмасликка аҳд қилиб қўйганди. У эшик олдига келди-да:

— Дада,¹ ҳозир овқатланасанми ёки отамнинг қайтиб келишини кутасанми?—деб сўради.

— Мени гаимни емай қўя қол,— қовоғини уйди Хамбир,— нима қилишни ўзим биламан.

— Ҳалиям менга зарил келгани йўқ, ойим сўраптилар-да! Тушундингми?

— Тушундим. Ўзбошимча бўлиб қолганингга аллақачон тушунганман. Мен ҳам шундай қиламан...

— Йўғ-е, дада. Яна уришгинг келяптими? Жаҳлинг чиқмасин! Кел, уришмайлик. Келишдикми? Хоҳласанг, оғзимга қулф солиб оламан?

Хамбир синглисига қиё боқмай:

— Яхши, яхши. Жуда доно бўлиб кетибсан. Бор, ишингин қил,— деди.

— Нима, Нагожинг яна тўй ҳақида оғиз очганми дейман-а? Очигини айтиб қўя қолмайсанми!

— Хўш, оғиз очса нима бўпти?

— Сен унинг олдига камроқ боргин. Чикхалвадига намунча танда қўявермасанг? Ундан кўра далага чиқиб турсанг, яхшироқ бўларди,— дея ачитиб гапирди Мангла ва акасининг баттарроқ жаҳлини чиқарди.

— Менга ақл ўргатишга ҳали ёшлик қиласан. Қаёққа бориб нима қилишимни ўзим биламан. Сеидан сўраб ўтирмайман.

— Ҳа, тўғри,— унинг гапини маъқуллади синглис.— Ахир сен уйимиздаги энг ақлли одамсан-ку.

У энгашиб Хамбирнинг қулоғига оҳиста шивирлади-да:

¹ Да да — акага нисбатан ҳурмат билан мурожаат қилиш.

— Қаёққа борсанг боравер. Тўрт томонинг қибла. Хоҳлаган ишингни қилавер... — дея яна қўшимча қилди:— Фақат у қари ногиронга мени беришни мяянгдан чиқариб ташла. Ҳа, сен менинг ғамимни емай қўя қол...

— Ғамимни емай қўя қол? Бўлмаса сенинг ғамингни ким ейди? Балки анавидир? — эшик олдига боғланган бузоқни кўрсатди Хамбир. Бузоқ парвойи фалак жўхори поясини чайнарни.

— Унинг ўз ташвиши бошидан ошиб ётибдику,— жилмайиб бузоққа қараб қўйди Мангла.— Катта бўлса бечоранинг бўйнига омоч илишади. Менинг ғамимни эса отам ейди.

— Ғамингни ейишга ейдику-я, лекин сен бечоранинг ишинг ҳеч ўнғидан келмайди-да. Бахтсиз бўлсанг керак. Отам сенга куёв қидириб-қидириб қандайдир бир ишёқмасни топибди. Тўғри, иш ҳали бир ёқлик бўлгани йўқ. Бугун отам яна унинг эшигини тақиллатгани кетди. Ишончим комилки, у бугун ҳам қуруқ қайтади.

Хамбирнинг сўзи Радха-баининг жон-жонидан ўтиб кетди.

— Уғлим, — ранжиб деди у, — синглингга байрам қуни шундай дегани уялмайсанми! Сенга нима бўлди ўзи? Туғишган синглинг билан худди душманингдек гаплашасан-а.

— Қўяверинг, ойи,— деди хафа бўлган Мангла,— унга гапириб нима қиласиз.

У акасига қайрилиб қараркан:

— Отам қуруқ қайтган тақдирдаям шуни билки, ҳеч қачон сенинг Нагожингга тегмайман. Шу гапимни иккала қулоғинг билан эшитиб ол.

— Яхши, яхши, кўрамиз,—дея гўнғиллади Хамбир, сўнг ташқарига чиқиб кетди. Радха-баи эса Манглани уйга олиб кириб кетди.

Кун пешинга яқинлашиб қолганди. Хамбир молга ем бермоқда эди, Радха-баи билан Мангла уйда жим-

гина ўтиришарди, ногаҳон от дупури эшитилди-ю, ҳовлига Кришна-жи кириб келди. Хамбир отасининг қўлидан отнинг жловини олди. Мангла югуриб отасининг истиқболга чиқди. Кришна-жи қизнинг қўлига салласи билан чангга беланган дхотисини узатди. Радха-бан ювиниш учун эрига сув келтирмоқда эди. Ота келиши билан уйдаги жимлик бузилиб, яна ҳаммалари ҳеч нарса бўлмагандек гаплашиб кетдилар. Радха-бан дастурхонга ҳамма нарсани муҳайё қилиб қўйганди, Кришна-жи билан Хамбир овқатлангани ўтирдилар.

Уйдагиларнинг ҳаммаси Кришна-жи асосий масаладан сўз очишни сабрсизлик билан кутардилар. Бироқ Кришна-жи миқ этмасди. Ота-бола овқатланиб бўлгач, бетель чайнаганча айвонга чиқдилар. Радха-бан ундан гап кутиб эшик олдига келиб турди. Унинг орқасида эса Мангла турарди. Баногоҳ Кришна-жи сўз бошлади:

— Хамбир, оқсоқол Панду билан гаплашиб келдим. Тўй бўлмас экан.

Хамбир синглисига «хўш, қалайсан», дегандек ғолибона қараб қўйди-да, оғзига бетелдан солиб, сўради:

— Нега? Яна бирон воқеа рўй берибдими?

— Ражрам ҳеч кимга ҳеч нима демай уйдан чиқиб кетганига роппа-роса бир йил бўлибди. У ҳозир қаердалигини ва унга нима бўлганини ҳеч ким билмайди.

— Не, бу қанақаси бўлди? — гапга аралашди Радха-бан.— Қаерга кетибди? Нима сабаб билан? Энди биз нима қиламиз?

— Нима қиламиз?— жавоб қилди Кришна-жи. Ибодатхонада худо бўлмаса ибодатхона хизмагчисига сингианизми энди. Қараб турсам, ҳозирги болаларга ўзбошимчалик қилиши учун ҳеч қандай сабабнинг кераги йўқ. Оқсоқолнинг ўзи ҳам ўғли қаерга ва нима сабабдан кетиб қолганлигини билмас экан. У менга шундай деб айтди. Унинг ўзи ҳам балоғатга етган ўғлидан ажраб қолганидан юрак-бағри ёниб кул бўлибди. Ҳозир у қандайдир бола асраб олиб боқаётган экан.

— Баба,¹— деди Хамбир.— Бўлар иш бўпти, оқсоқол Панду сенинг дўстинг бўлганлиги учун индамай юрардим, лекин Манглани у уйга келин бўлиб боришини мен ҳеч қачон хоҳламагандим. Улар бизнинг тенгимиз эмас. Ҳар ҳолда бизнинг еримиз кўп. У оқсоқолнинг эса фақат уйдан бўлак бир парчаям ери йўқ. Инсон ўз қадрини билиши керак. Ишнинг шундай бўлгани жуда яхши бўлибди. Шундай бўлишини мен аввал айтгандим. Энди менинг гапимга қулоқ сол.

Шу топдаёқ Мангланинг зардаси қайнаб кетди-ю, акасининг гапини чўрт бўлди:

— Хамбир, мен ёш бола эмасман. Нима демоқчилигини жуда яхши биламан. Сен, иш менинг хоҳишимча бўлди, деб ўйлаяпсан-да, ола қарға ҳам, оғирлигимдан шох синиб кетди, деб ўйлаган экан. Шуни ёдингда тут, иш ҳеч қачон сен ўйлагандек бўлмайди.

— Шошма, қизим,— гапга аралашди Радха-бан.— Ҳаммаси яхши бўлади. Бешик кўрган тўйни ҳам кўради. Хамбир,— норозилик билан деди у ўғлига,— нима учун кўнглингдаги гапини очиқ-ойдин айтмайсан, очиғини айт!

— Айтдим-ку, чикхалвадиллик оқсоқол билан қариндош бўлиш керак деб. У биздан бой. Бир неча қишлоқ унга қарам. Бутун ерини айланиб чиқиш учун бешта от ҳам қаро сувга тушиб, ҳолдан тояди. Мангла ўша ерда ўз бахтининг топади.

— Мен у хонадонга Манглани беришни хоҳламайман,— жавоб қилди Кришна-жи.— Ёши жиҳатдан ҳам Нагожи қизимнинг тенги эмас. Бундан ташқари, Нагожи ҳақида ҳар хил мишмишлар тарқалган. Устига-устак, Мангла ҳам унга тегингга рози эмас. У билан қариндош бўлишни мен хоҳламайман.

— Қандай мишмишлар? Унинг бировга ёмонлигини кўрибдими битта-яримта?— бўш келмасди Хамбир.

— Бутун водий билади. Айтишларича, куни кеча ис-

¹ Б а б а — отага ва катталарга ҳурмат билан мурожаат этиш.

ёнкорлардан бирини уйига ҳийла-найранг билан олиб кириб отиб ташлаганмиш. Ана шундан ҳам инглизларга хизмат қилаётганлигини билса бўлади. Афтидан, уларга сотилган кўринади. Сенингча, қизимни хоинга хотинликка беришим керак экан-да. Иккинчи бор оғзингдан унинг номини эшитмай.

— Баба, гапимни охиригача эшит, бу исёнкорларнинг кимлигини биласанми? Улар ўз қорнини тўйғаза олмайдиган камбағаллар! Улар бирор нарса топниш мақсадида изғиб юрадилар. Одамлар эса уларни «исёнкор, исёнкор!» деб оламга жар солишади. Нега энди худди Нагожидек ҳурматли, бой одамлар уларга ёрдам беришлари керак. У ўз ери ва бойлигини қўлдан чиқаргиси келмайди. Шунинг учун ҳам ёрдам қиляпти. Улдирилган одам эса босқинчиларнинг бошлиқларидан бири эди. Яхшиси, гапимга қулоқ сол. Мен ҳам Мангланнинг бахтли бўлишини истайман.

— Менинг бахтим ҳақида қайгурмай қўя қол, дада,— гапга аралашди Мангла.

— Сен аралашмай тур, катталарнинг гапини бўлма,— синглисига қарамай гапни чўрт кесди Хамбир.

Шу пайт Кришна-жиннинг боғбони Дхондиба кириб келди. У гапни нимадан бошлашни билмай, уялиб, тортиниб турарди.

— Ҳой, Дхондиба, нима иш билан келдинг?— сўради Кришна-жи.

— Менинг ҳеч қандай ишим йўқ. Янгилик айтгани келдим. Бугун боғда тунагани қўрқяпман. Айтишларича, дарё бўйига босқинчилар келганмиш. Болаларнинг бирортасиям боришга юраги дов бермаяпти. Энди нима қилдик?

— Босқинчилар! Буни ким айтди сенга?

— Ўз кўзим билан кўрдим. Ҳаммаларида қурол бор.

Қуролни эшитгач, жим турган Хамбир типирчилаб қолди-ю:

— Дхондиба, боғда тунашга ўзим бораман,— деди.

— У ерга бугун ҳеч ким бормади,— эътироз билдирди Кришна-жи.

— Бориш керак...

Бир қарорга ҳали келинмаган ҳам эдики, ташқарида деҳқонларнинг катта бир тўдаси пайдо бўлди. Ҳар дақиқада янгидан-янги одамлар пайдо бўлиб, ҳаммаларининг оғзида «Босқинчи, босқинчилар келди!» деган гап эди.

— Жим бўлинглар, жим бўлинглар!— уларни тинчитмоқчи бўларди Кришна-жи.— Биттангиз гапирсангиз-чи, нима гап ўзи?

— Исёнкорлар бутун водийни эгаллаб олдилар, энди бизнинг ернимизга ҳам етиб келдилар,— гап бошлади Бехиру.

— Улар бирортангизга зиён етказдими? — сўради Кришна-жи.

— Йўқ.

— Нега бўлмасам бунчалик ҳовлиқасизлар? Ерингизга тегмаптилар, уйингизга зиён-заҳмат етказмаптилар-ку. Сизлар бўлсангиз «босқинчи, босқинчилар», деб бутун оламга жар соляпсизлар. Ҳозирча фақат бир нарса равшан — қандайдир одамлар бизнинг ернимизда пайдо бўлишган. Улар нима учун бу ерда пайдо бўлишганининг бирортангиз биласизми?

Бехиру бошидан салласини олиб, пешонасидаги терни артиб, гўлдиради:

— Менимча, замон алғов-далгов бўла бошлади. Бу исёнкорларга нима кераклигини худонинг ўзиям билмаса керак. Бир ер талашмоқчи бўлса, бири нон ёки белбоғ талаб қилади. Иккинчисига эса свараж¹ керак бўлса, учинчисига эса шетқари раж² керак. Буларни тушуниб бўлмайди.

— Хўш, сенинг гапинг тушунарли. Яна кимда қандай фикр бор? — сўради Кришна-жи.

¹ Свараж — Ҳиндистондаги миллий озошлик ҳаракатининг шiorларидан бири.

² Шетқари раж — «Деҳқонлар бошқармаси».

Шу пайт Нару гап бошлади:

— Бекордан-бекорга ҳеч ким исён кўтармайди. Муҳтожлик мажбур қилганга ўхшайди. Одамлар очликдан ўлсинми? Уларга нима кераклигини ўзлари яхши билдилар. Бизни эса бу ерга нима мақсадда келганликлари қизиқтиради. Менимча, улар бизнинг эски белбоғларимиз учун келмагандирлар. Уларнинг бошқа ишлари бўлса керак. Келишларининг сабаби Чикхалвадида содир бўлган ўлим бўлса керак.

Саранги¹ торлари жаранглагандек, ҳамма бирдан гапира кетди:

— Ҳа, ҳа, шундай бўлса керак.

Ниҳоят, деҳқонлар бир қарорга келишди — Кришна-жи исёнкорларнинг бошлиғи билан учрашиб, уларнинг мақсадини билмоқчи бўлди.

— Гап бундай, — хулоса қилди Кришна-жи, — қайси бирингиз уларни кўрсангиз, оқсоқол Кришна-жи сизларнинг бошлигингиз билан гаплашмоқчи, деб айтинг, у менинг боғимга келсин ёки бирор жойни тайин қилсин, ўзим бораман.

Бу гапдан ҳамманинг кўнгли таскин топиб тарқала бошлади.

Қоронғи тушди. Гоҳ у, гоҳ бу уйда чироқлар ёна бошлади. Мангла ҳам ўз уйда қорачироқни ёқди. Айвон қоронғи бўлишига қарамай Кришна-жи, Радха-баи ва Хамбир ҳамон шу ерда ўтирардилар. Уйдан чиққан Мангла уларнинг ёнига келиб ўтирди. Ҳамма сукут сақларди.

— Эҳ, оқсоқол Нагожи яхши иш қилмабди, — шивирлади баногоҳ Радха-баи. — Қандай гуноҳ-а! Уйига меҳмондорчиликка чақирса-ю, уни ўлдирса! Эҳ, менимча, энди у омон қолмасов, унинг кунни битганга ўхшайди.

¹ Саранги — миллий чолғу асбоби.

— Қизик, шу пайтгача нега исёнкорлар унга тегмаганикинлар-а,— қўшиб қўйди Мангла.

Бу гапни эшитган Хамбир яна тутоқиб кетди:

— Сен жим ўтирсанг бўларди. Тилинг чиқиб қопти-ми! — қичқирди у синглисига.

Бу қўпол муомала Кришна-жига ёқмади, ўғлига жекирди:

— Нега унга бақирасан? У синглинг бўлади. Уни хафа қилма. Нагожи билан бекорга ҳамтовоқ бўляпсан. Эҳтиёт бўл, қозонга яқин юрсанг, қораси юқади — бекордан-бекорга побуд бўлиб кетасан. Унинг ёнини олиб яна синглингни уришяпсан-а.

— Нега ёнини оларканман, — секингина гўлдирди Хамбир, гарчи ичида аламдан ёнса ҳам.

У ўрнидан туриб уйга кириб кетди-да, қўлида болта билан қайтиб чиққач, онасига:

— Ойи, мен Чикхалвадига кетяпман. Эртага қайтаман, — деди.

— Ие, бу қанақаси бўлди? — безовталанди Радха-баи. — Хамбир! Сенга туни бўйи насиҳат қилишса-ю, сен бўлсанг ўз билганингдан қолмайсан.

— Йўқ, ойи, оқсоқол мени кечки овқатга таклиф қилган. Аллақачоноқ кетишим керак эди.

— Сен ҳеч гапимга кирмайсан, — жиғибийрон бўлди Радха-баи. — Ҳаммаёқ зимистон-ку. Нагожингнинг ҳаёти хавф остида бўлса. Қараб тур, сен ҳам унинг жатига қоласан! Эшитдингми? — дея ўгирилди у эри томон: — Эшитдингизми, у Чикхалвадига борармиш!

— Эшитишга эшитдим-а, лекин Хамбир эшитмаётганга ўхшайди. Бояги гаплар рост бўлса, сен бекорга бу ишни қиляпсан. Исёнкорлар ҳам яқин ўртада.

— Менга бари бир, — ўжарлик билан жавоб қилди ўгли. — Боришим шарт.

Манглин билан Чикхалвадини ораси бир ярим миля келарди. Хамбир учун бу йўллар беш қўлдек таниш бўлиб қолганди. Лекин у бугун Чикхалвадига ёмон

кайфиятда кетаётганди. Унинг кўнгли хотиржам эмасди, қулоғи остида отасининг охириги сўзлари янграрди.

Чуқур хаёлга толган Хамбир қишлоқдан чиқди-да, боғлар орасидаги сўқмоқ йўлдан кета бошлади. У устидаги чипта ёпиғичига ўралиб олганди. Қўлида дастаси узун болтаси ҳам бор эди. У оғир қадам босар, ёмғирдан сўнг лой бўлиб кетган ер оёғи остида сирпанарди. Осмонни борган сари қора булут ўраб келарди. Булутлар узук-юлуқ сузиб борар, бири бирининг устига тоғдек уйиларди. Юлдузлар гўё ваҳимага тушгандек журъатсиз милтилларди.

Бутун водийда сукунат ва сокинлик ҳукм сурарди. Фақат Хамбирнинг ўзигина ўжарлик ва салобат билан абжир қўтосдек Чикхалвади томон кетиб борарди.

НАГОЖИ

Нагожи ўз ерининг рожаси ҳисобланарди. Унинг ери катта бўлиб, икки юз бошдан ортиқ қорамоли, иккита боғи, етти-саккизта от-араваси бор эди, тошдан ишланган катта уйи эса қишлоқнинг ўртасига жойлашганди. Уйи эски услубда ишланган девор билан ўралганди. Қадимги ҳукмдорларники сингари катта дарвозаси шарқ томонга қараб турарди. Дарвозадан кириш биланок катта ҳовли худди майдондек бўлиб кўзга ташланарди. Бу ерда деҳқонлар оқсоқоллари билан суҳбатлашиш учун йиғилишарди. Бу ерда Нагожи ўзининг «давлат ишларини» юритарди.

Нагожи қоп-қора, ниҳоятда бадбашара эди. Қандайдир касалликдан сўнг ҳаддан ташқари семириб кетганидан худди лойдан ясалган бесўнақай қўғирчоққа ўхшаб кетарди. У юрганда танаси худди адёлнинг йиртиқ шокилалари сингари селкирди. Оҳиста юришнинг ҳеч уддасидан чиқолмасди. У такаббур эди, гаплашганда бошидаги тўрттагина калта сочини мағрурона қимирлатиб қўярди. Унинг башараси гўштдор, думалоқ эди, узоқдан ҳам ғадир-будирлиги яққол кўриниб турарди.

Шуниңг учун туриш-турмуши гадир-будир хумга ўхшарди. Бурни эса шолғомдек эди. Шу сабабдан уни орқасидан «танқа бурун» деб аташарди.

Нагожиниң кўзлари қарганикидек дум-думалоқ, кўзлариниңг ости салқи эди. Бир кўзига оқ тушгайли. Яқинда у Шиважиникига ўхшатиб соқол қўйганидан баттар қўрқинчли тусга кирганди. Атрофдаги барча қишлоқларда Нагожини иззат-икром билан қарши олардилар. Нагожи баҳайбат отини миниб кетаётганида ҳар қандай йўловчи унга йўл бўшатиб берарди. Қани, йўл бўшатмасин-чи, у бундай ҳурматсизликни асло кечирмасди. Ҳар қандай одам ҳам у билан гаплашолмасди: у билан яқин бўлган одамларгина гаплашиш шарафига муяссар бўлардилар. Бундан олти ой муқаддам Нагожи исёнчиларниңг бошлиғи эди. У Биласдаги сатьяграха¹ да иштирок этганди, сваражлар талабномалари билан бир неча маротаба инглиз ҳукмдорларига қарата нутқ сўзлаган. У қўлда тўқилган кийим кияр, ахимса² одагига қатъий риоя қиларди. Буларниңг ҳаммаси деҳқонлар олдидаги обрўсини янада оширарди. Унинг розилигисиз ҳатто барг ҳам қимир этмасди. Бир кунни унинг раҳбарлигида юзлаб ҳўкиз қўшилган араваларда катта намойиш ўтказилганди. Бутун мамлакат оёққа турган бир пайтда инглизлар Нагожини қамоққа олдилар. Шундай сояси юпқа одамниңг ҳам қамоқхонаниңг қаттиқ ерида ётишига ва кўп нарсаларни мушоҳада қилишига тўғри келди, чамаси, у ўшанда имонидан кечди.

Кунлардан бир кунни Нагожи ёмон туш кўрди. У ўлиб, ворислари қолмаганмиш. Унумдор ерларини ерсиз камбағал деҳқонларга бўлиб берганмишлар. Молхоналарида сизир ва қўтосларидан биттаям қолмаганмиш. Бегона одамлар унинг тошли уйига кўчиб келган эмиш-

¹ С а т ь г р а х а — «ҳақиқатдаги саботлилик» — граждандарниңг бўйсунмас компанияси

² А х и м с а — Ҳиндистон фалсафасидаги зўравонлик қилмаслик ҳақидаги тарғибот.

лар. Қамбағалларнинг болалари кенг ҳовлисида бемалол ўйнаб юрган эмишлар.

Нагожи уйқусида қаттиқ бақриб юборди. Бу қўрқинчли овоздан қамоқхона қоровули уйғониб кетди. У оқсоқолни уйғотди-да, нима воқеа юз берганини сўрай бошлади. Нагожи кўзини очди-ю, унга ялина бошлади:

— Жаноб қоровул, ҳозироқ қамоқхона бошлиғини кўришим керак.

— Оқсоқол, қўлимдан ҳеч иш келмайди, эрталабгача кутишга тўғри келади

Қоровул бориб яна уйқуга кетди. Нагожи эса мишжа қоқмай тонг отирди.

Эрталаб уни бошлиқнинг ёнига олиб бордилар. Нагожи қамоқхона идорасида тавба қилиб, ҳамма нарсага розилигини билдирди ва гуноҳини кечириб бўшатишларини ўтиниб сўради. Нагожи полиция бошлиғининг ҳамма шартларини қабул қилгач, унинг гуноҳидан ўтдилар.

Қамоқдан бўшагач, ҳеч ким уни тантана билан кутиб олмади. Чикхалвадига қайтиб келган куни ҳам деҳқонлар унга эътибор бермай, ўз ишларини қилавердилар. Нагожи билан ҳамқишлоқлари орасида энди девор пайдо бўлгандек эди.

Илгари ҳурмат қилиб, эндиликда очикдан-очик нафратланишаётганини сезгач, Нагожи ғазабланди. Одамларни бўйсундириш учун куч ишлатиб қўрқитиш орқали ўз ҳукмининг ўткази бошлади. Ундан ким норози эканлигини билиш мақсадида ҳаммаёққа айғоқчи қўйиб ташлади. Нагожи ўзига қарши чиққанларни тутиб, ҳамма-нинг кўзи олдида таёқ билан чалажон бўлгунча саваларди.

Оқсоқолнинг бу ишлари авж олган сари одамларнинг қаҳру ғазаби шу қалар жўшиб борарди. Халққа шунчалик зулм ўтказганлигидан, қўрқоқ ва ҳеч кимга ишонмайдиган бўлиб қолганди. Ҳаёти хавф остида бўлиб қолганлиги энди унга беш қўлдек аён эди. Азба-

ройи қўрққанидан жонини сақлаш мақсадида исёнчиларга қарши курашни баҳона қилиб, ҳозирги вақтда Чинхалвадида турган панжоблик йигирма беш солдатдан иборат бутун бир отрядни полициядан сўраб олганди.

Абанинг ўлиmidан сўнг Нагожи янада қўрқоқ бўлиб қолди. Ҳар кеча у қуроолланган соқчиларни уйи атрофига қўйиб, қишлоққа келадиган ҳамма йўлларни тўсиб қўярди.

Бугун бир гуруҳ одамлар Нагожининг ҳовлисига йиғилишганди. Хуллас, энг ашаддий қаллоб, муттаҳамлар шу ерда тўпланганди: булар орасида машҳур ўғрилар, босқинчилар, ҳаттоки қотиллар ҳам бор эди. Багевадалик Чандру буларнинг орасида энг ашаддийси, юлдузни бенарвон урадигани ҳисобланарди, у ёш оил каби ҳаракатчан, қозондек қоп-қора, қўрнини экин ёғоч пақирга ўхшаш қийшиқ эди. Узун сочи елкасига тушиб, чакка соқоли билан қўшилиб кетганди. У доим қўлида учи йўғон оғир сўйил кўтариб юрарди. Чандру ўлдириш жонига тегиб кетганлигини ҳамкасблари орасида мақтаниб гапиришни хуш кўрарди, бу гап ҳамтасвоқлари олдида унинг обрўсини янада ошириб юборарди.

Без бўп туриши ёғочдан ясаб бўялган шернинг тумшугини эслатадиган Мхадья-рамоши одатда милтиқни яхши кўрарди, лекин у ҳам ўқ отишдан «чарчаб», эндиликда кўпроқ муштига ишониб қолганди. У ганжа¹нинг ашаддий ишқибози сифатида танилганди. Яна у чўчқани ҳам жондидидан яхши кўрар эди. Бу уларнинг диллари бирлигидан далолат берарди.

Бугун Нагожининг ҳовлисига тўпланганлар Чандру билан Мхадьяга ўхшаган одамлар эди. Уларнинг ярни бу ерда ўзларининг уйларидагидек ҳис қилардилар. Бугун бу ҳовлида зиёфат авжида: деҳқонларнинг ҳов-

¹ Г а н ж а — нашиванд, банги.

лисидан тухумларини ўғирлаб, тўртта эчки сўйган эдилар. Қўшни қишлоқ Бхедасганвдан яшиклаб ичкилик олиб келгандилар, шу сабабдан улар маст-аласт эди. Кимдир гаровга тош кўтарса, яна кимдир баландликка сакраб томошабинларни ҳайратда қолдирарди. Қолганлар кураш тушар, иш қон тўкилишгача бориб етарди. Баъзилар ҳушларидан кетгунча нашавандлик қилардилар. Кимдир ҳеч гапдан ҳеч гап йўқ ҳавога ўқ ота бошлади. Нарироқда қайси бири ниманидир сўзлаб ҳаммани кулдирарди.

Бу хурсандчилик қишлоқ аҳолисини чўчитиб юборди. Ҳамма уйини ташлаб, даладан ўзларига паноҳ излай бошладилар. Айниқса, ёш келинчақлар ниҳоятда қўрқиб кетдилар. Айримлари қишлоқни ташлаб, ўз ота-оналариникига бу хавф тугагунга қадар кета бошладилар. Баъзилар уйларининг ичидан беркитиб олдилар. Қишлоқ кўчаларида одам кўринмасди, афтидан, қишлоқда биронта жонзот қолмагандек эди. Гўё бугун Илонлар байрами эмас, балки сутак¹ кунига ўхшарди.

Кун ботди. Қоронғилик тушди. Лекин ҳеч ким уйда чирой ёқмади. Деҳқонлар одатдагидан барвақт ўринларига ётиб олдилар. Ҳеч ким ухламасди, ҳамма зийраклик билан кўчада нима бўлаётганига қулоқ тутарди.

Нагожининг ҳовлисига керосин фонарь илиб қўйдилар. Маст каллакесарлар ҳовлида сочилган тўнкалардек ётардилар. Фонарь тагида нималарнидир гўнғиллаб, қорнини ерга бериб рамоши Ганья ётарди. У қандайдир куйни хиргойи қилди-да, сўнг кўшиқ бошлади:

Қошингда қандоқ жон таслим қилай,

ажаб-ажаб... 8,2

Ва ёки сени қучдими ўлим,

ажаб-ажаб...

¹ Сутак — марҳумнинг ўлганидан сўнг ўн учинчи кунда нишонланадиган кун.

Ундан сал нарида багевадалик Чандру ўтирарди. У Ганьянинг қўшиғидан завқланганча кўрпанинг устига ўтириб олиб Тукарам¹ ҳолатига кириб, кўзини юмганча абхангани² бошлади. Чандрунинг ортида ерда ётганча рамоши Мхадья ухларди. Кўкрагига болтани қўйиб, қотиб қолган кўзларини чала юмганча хуррак отарди.

Ҳовлида панжоблик солдат гандираклаб борарди, у Чандру тўшаган кўрпани босиб, нарига ўтиб кетди. Чандру шу ондаёқ кўзини очди. У ўрпидан дик этиб туриб солдатнинг орқасига шундай зарб билан урдик, бечора солдат бир касра³ нарига учиб тушди. у зўрға ўрнидан туриб атрофга аланг-жаланг қаради. Чандру у томон ҳезлашиб борарди. Каллакесарнинг қаҳру ғазабдан бурушган афтини кўрган солдат жудаям қўрқиб кетди. У шошиб ерга тушиб кетган милтиғини олдида, Чандруга ўқталди. Чандру яқинлашиб келди-да, тўхтади.

— Нима қиляпсан? Кўзинг борми? Бу кимнинг кўрпаси? А? Гапир? — ғазаб билан бақирди каллакесар.

Солдат дир-дир титрарди. Қўлидаги милтиғи худди шамолда учаётган сомондек тебранарди. Ўзини ранжитган солдатнинг қўлидаги қуролни кўрган Чандру бақирди:

— Сен, сен мени отмоқчимисан? Отмоқчисан? Қани, ота қол! Қани! От!

Чандрунинг узун сочлари кўзига тушиб кетганди. У буқадек қийшайди-да, калласини бир томонга шахдам силкитганча сочини орқасига қилгач, яна бақира кетди:

— От деяпман! Нега қаққайиб турибсан! Сенга айтяпман, от!

Солдат ўнг қўлини орқага қилди, энди у милтиғини бир қўлида ушлаб турарди.

¹ Тукарам (1608—1649)— буюк мартха шоири.

² Абханга — унинг севган шоирона вазни.

³ Касра — жилов, бу ерда масофа оралиғи маъносида.

— Эҳ, итвачча! — сўкинди Чандру. — Милтиқин ўқталишга ўқталиб, энди отишга қўрқаясанми? Қани, от! Шошмай тур, бир тепиб кекирдагинини узиб ташлайман!

У депсинмоқчи бўлиб дхотисининг учини кўтариб фил каби аста-секин оёғини ростлай бошлади.

— Ҳой, Чандру! — орқасидан қичқирди Нагожи.

Чандрунинг ҳуши ўзига келиб, дхотисини туширдида, товуш келган тарафга қараб:

— Ҳа, жи! — деди.

— Чандру! Бу қанзақаси яна? — қайтарди Нагожи.

— Манави ҳайвон менинг кўрпамни босиб ўтиб кетди, — пишиллади Чандру солдатга қараб. Солдат қотиб турар ва гаплашаётганларга ҳадиксираб қарарди.

— Ҳўш, кейин нима бўлди?

— Менга милтиқ ўқталди! Огмоқчи бўлди!

— Бу нининг учун кечирим сўра. — Нагожи имо билан солдатни ўзи томон чақирди.

Солдат Нагожи томон юрди.

— Тўхта! — деб унга бақирди Чандру, ушнинг таққа тўхтаганини кўриб гердайганча ган қотди:

— Агар яна кўрпамни босадиган бўлсанг, шуни ёдингда тут, бир тепишдаёқ қурол-пуролинигу, ўзинини осмонга улоқтириб юбораман. Қани, туёғинини шиқиллатиб қол!

Нафасини ростлаб олган солдат оёғини қўлига олганча Чандрудан узоқлашиб кетди.

— Чандру! — чақирди Нагожи. — Бугун ухлама. Бугун тун нотинч бўладиганга ўхшайди. Ҳаммага айт, тайёр бўлиб туришин.

Нагожи овчиларнинг калта камзулини кийиб олганди. Чап қўли чўнтагида, ўнг қўлида эса болта бор эди. Кўкрагига ўқдон осиб олган, елкасида милтиқ, милтиқнинг дастаси чап қўли тарафидан ярақлар, стволнинг учи эса ўнг қулоғи ортидан кўриниб турарди. Чандру оқсоқолга қараб бошини силкиб қўйди:

— Яхши! Мен кетдим.

У салласини ўраб, ердан кўрпани олиб қоқди-да, сўнг елкасига ташлаб, қўлига сўйилни олволди.

— Боравер. Лекин эҳтиёт бўл, бўшашма, — қўшиб қўйди Нагожи. — Мен кетингдан етиб бораман.

Чандру яна бошини қимирлатиб қўйди-да, сўнг ҳовлини тарк этди.

Нагожи Мхадьяни чақирди:

— Ҳой, наик.¹

— Ҳа, нима дейсан? — ўрнидан сапчиб турди Мхадья.

— Ганья!

— Ҳа, ўз жойимдаман, — ётган жойидан жавоб қилди у.

— Ўз жойингда башарангни ерга қилиб ётганингдан нима фойда? Тур, бўла қол! Мхадья, бугун асло ухлаш мумкин эмас. Йўқса, бизни қўққисдан қўлга туширишлари мумкин. Сен бу ерда ухлаб ётсанг, у ерда бошқаси тарракдек қотади. У ҳолда... Ҳой, Ганья, ҳаммани тургаз!

Ганья ишга киришиб кетди. Болта дастаси билан бирининг биқинига, бирининг орқасига туртиб, биринсининг ҳаммани уйғотди.

— Наик, — деди шу орада Нагожи, — сен вақтни қўлдан бой бермай боғга бор. У ерда ким бўлса, ҳаммасини бу ерга юбор. Ўзинг тўрт одамни олиб, чамар²лар ҳовлисига кириб тур. Бўпти. Энди боравер.

Мхадья кетди.

— Ганья! Сен Қишлоқ уйига³ бориб, полициячиларни уйғот. Фаужар⁴га бугун ухламай сергак бўлиб ётишлигини айт. Агар маст бўлса, панжасини оғзига тиқиб қайт қилиб ташласин. Бўпти, кетавер.

¹ Наик — бошлиқ, раҳбар.

² Чамар — паст табақалардан бири, кўнчи ҳунармандлар.

³ Қишлоқ уйи — қишлоқнинг жамоат бинноси.

⁴ Фаужар — полиция офицери.

Нагожи ўз хонасига кириб каравотга ўтирди. Линдурав унинг кўзига интиқом шамшири бўлиб кўринарди. Бугун Нагожи жудаям ташвишда эди. Бу ерларнинг одатига кўра Илонлар байрамида ов қилиш одат тусига кириб қолганди. Хўш, агар Хиндурав шу кечани мўлжаллаган бўлса-чи?

Бугунги зулмат тунда ҳеч кимнинг кўзига уйқу келмасди. Ҳамма тиқ этган товушга зийраклик билан қулоқ тутарди.

Баногоҳ, қишлоқ тундаги сукунатни кучли: «Қоч, қоч! Қара, келишди!» «Тўхта, қочма!» деган бақирик овозлар бузди. Кўчада чопаетган одамларнинг қадам товушлари, полициячилар этигининг дўпири, итларнинг вовиллаши эшитила бошлади.

Бешта солдат билан фаужар югуриб келди.

— Бу ерда ким бор? Оқсоқол? Улар кўп эканми? Қайси томондан келишибди? Қандай хабарлар бор?

— Ҳеч нарса билмайман. Сен икки солдатни олгинда, атрофни кузатиб кел. Қимни учратсанг, отиб ташлайвер.

Фаужар кетди. Ганья пайдо бўлди. У оқсоқолни ҳовлида кўргач:

— Оқсоқол. Сен бу ерда турма. Уйга кир,— деди.

Тўсатдан яқин орадан бақирган овоз эшитилди:

— Ҳой, тинчланинглар! Ҳеч нарса бўлгани йўқ! Қўрқманглар!— бир неча дақиқадан кейин ҳамма нарса тинчиди.

Бир одам кириб оқсоқолни тинчлантирди:

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ. Хамбир келган экан. Уни кўргач, шов-шув кўтарибдилар.

— Тфу, жин урсин!— сўкинди Нагожи.— Менам кўрқиб ўтирибман.

Хамбир ва Мхадья кириб келдилар.

— Хамбир-рав,— меҳмон билан саломлашди Нагожи.— Мунча бемаҳалда келмасанг? Ҳаммани нотинч қи-

либ юбординг-а. Барвақтроқ келишнинг иложи бўлма-
дими? Сени кутавериб кўзим тўрт бўлди-ку.

— Мен аллақачон келмоқчийдим. Отам уйда йўқ
эди. Шунинг учун ушланиб қолдим.

— А, гап буёқда дегин? Хўш, уйда нима гаплар?
Тинчликми?

Хамбир жавоб бераркан, ичида изтироб-ла ўйларди:
«Ҳозир тўйдан гап очади, унга нима деб жавоб қилса-
вийкин-а? Ўзимнинг рози эканлигимни айтсаммикин ёки
ота-онамнинг ва Мангланинг раъйи йўқлигини айтсам-
микин? «Йўқ, десам, нима қиларкин? Унда оқсоқол нима
дейди. Манглани тинч қўярмикин? Йўқ. Тўй бўлмаслиги-
ни айтсам, у хонадонимизнинг душманига айланади».

— Ўтир, Хамбир,— хонага кирганида тўрга таклиф
қилди уй эгаси.

Икковлари ўтирдилар. Нагожи бетель тайёрлаш учун
ёнғоқ чақишга киришди.

— Хўш, анави иш ҳақида отанг нима деди? Сўра-
дингми?

— Оқсоқол, тўғрисини айтсам,— чуқур хўрсинди
Хамбир.— Нима қилишга ҳайронман. Бугун ҳаммалари-
дан очиқ-ойдин сўрадим. Ҳеч иш чиқмаяпти. Мангла
йўқ, деб оёғини тираб оляпти, шунинг учун отам ҳам
«йўқ» деяпти, отамнинг гапини онам қайтаряпти. Улар
бугун очиқ гапни айтишди. Менинг қўлимдан нима-
ям келарди?

Рад жавобини эшитгач, Нагожининг турқи ўзгар-
ди-ю, бироқ ўзини босиб, хотиржамлик билан деди:

— Демак, ҳамма гап синглингда экан-да? Шундай-
ми? Агар у рози бўлганда, онлар нима-ям дердингизлар.

— Унда нима бўларди. Ҳаммамиз рози бўлардик.
Ўйлашимча, бу ишга Мангла асло кўнмайди. Кўндириш
учун роса уринганимни билсангиз эди!

— Кам уринибсан. Шунинг учун сендан норозиман.
Сен тўйни амалга ошишига муваффақ бўлмоғинг дар-
кер. Аввалдан маълум: қизининг бахтини ўйлаган ота-

онагина унинг фойдасини кўзлаб хоҳишига қулоқ солмаслиги керак. Аёллар шундай зотки, улар ўзларининг бахти нимада эканлигини тушуниб етмайдилар. Улар қўй каби тентак бўладилар. Бунни тушуниш керак. Эҳ, улар сабзини саралагандек, эр танлашни яхши кўрадилар. Лекин бу яхшиликка олиб бормайди. Нега, деган саволни берарсан? Қулоқ сол, айтиб бераман. Қанча танласанг ҳам сабзи сабзилигича қолаверади. Шунга ўхшаш, қанақа бўлсаям эр — эр-да! Шунни айтмоқчиманки, синглингни жудаям эркалатиб юборибсизлар. У ёғиниям айтаверайми? Қиз қанчалик чиройли бўлса, у шунчалик аҳмоқ бўлади. Яна «нега?» деган саволни берарсан? Ўзи чиройли бўлганлиги учун бошқаларнинг афт-башарасига қараб баҳо беради. Қани, айт-чи, аҳмоқлиги тўғрими-йўқми? Чиройли қаллиғнинг бир парча ери бўлмаса, гўзал малика нима еркинлар? Қаллиғларининг юзини ялайдиларми? Гўзал қиз қалиғининг чиройига эмас, балки унинг кучи ва бойлигига қараши керак. Чунки бойликнинг ҳаммаси хотиннинг қўлига ўтади. Чирой эса қанақа бўлмасин эр билан қолаверади. Гапимга тушундингми?

— Тўғри,— хўрсинди Хамбир.— Мен-ку ҳаммасига тушунаман-а, лекин бунни Мангла тушунмайди ва...

Нагожи унинг гапини бўлди:

— Унинг гапига кириб отанг билан онанг ҳам тушунмяптилар. Шунинг учун сизлар синглингни жудаям талтайтириб юборибсизлар, деяман-да, Хамбир. Бу билан унга фақат зиён қиласизлар, холос. Қизлар—алоҳида тонфа.

— Алоҳида тонфа?

— Хўш, нима десамийкин. Улар жуда уятчан бўладилар. Ҳеч қачон куёв ҳақида ўйлашларини бировга очиқ-ойдин айтмайдилар. Улар муғамбирлик қилиб, сир сақлайдилар. Тўйдан сўнг ипакдек майини ва мойдек мулойим бўлим қоладилар.

— Сизнингча нима қилиш керак? Нима истайсиз?..

— Шунн истаймaнки, синглинг бахтли бўлиб дўстлигимиз янада мустаққам бўлсин дейман...

— Бунинг учун нима қилиш керак?

— Энди ўзим бу ишга бош қўшаман. Уйингга бориб, отанг билан гаплашаман. Ишончим комилки, у бир сўзимни икки қилмас. Қамма иш жойида бўлади. Бу ишни орқага сурмаймиз. Эртагаёқ фаужарни олиб қишлоғингизга борамиз. Шу билан ишни битказамиз.

Нагожи ўрнидан туриб, елкасидаги милтиқни олдида, михга илиб қўйди.

— Энди Хамбир, бир оз мизғиб олиш керак. Вақт алламаҳал бўлиб қолди. Қаммаси эртага маълум бўлади.

Хамбир баногоҳ безовталанди:

— Эртага? Эртагаёқ тўғри Мангленга бормоқчимизлар?

— Ҳа, нима бўпти? Нима гап, тинчликми?

— Эҳ, оқсоқол, биласизми, бир гап айтмоқчиман. У ерга... Бизнинг еримизга босқинчилар келишган.

Нагожининг ранги докадек оқариб кетди-ю, жойинга ўтириб қолди.

— Нима деяпсан? Босқинчилар? Қанақа босқинчилар?

— Ҳали номаълум, айтишларича, дўстининг хунини олиш учун Хиндурав келганмиш. Бу гап тўғрими, йўқми, билмайман. Айтишларича, босқинчилар девавадилик Даттунинг оёғини уриб синдирганмишлар. Бу ҳақда сиз ҳеч гап эшитмадингизми?

— Йўқ, ҳеч гап эшитмадим.

— Яна Пуналда икки рамошини ўлдиришгани ҳақида мишмишлар юрибди.

Нагожи хаёл суриб:

— Шунинг учун бугун на Пуналдан, на Дивавадидан ҳеч ким келмаган экан-да,— деди.— Ҳақиқатанам бирон кўнгилсиз воқеа содир бўлганга ўхшайди. Бу гапдан кейин кўзга уйқу келадими? Юр, бор гапни фаужарга айтамиз.

У яна милтигини миҳдан олиб елкасига осди-ла, ҳовлига чиқди. Унинг кетидан Хамбир ҳам чиқди.

Ярим кеча. Зулматда Нагожининг кўз олдида дива-вадиллик ва пуналлик дўстлари, уларнинг ёнида эса Аба билан Хиндурав турардилар. Шу пайтгача Нагожига даҳшат узоқдадек туюларди, бироқ даҳшат оёғи остида эканлигига ишончи комил бўлди. У ўз ҳамроҳига:

— Биласанми, Хамбир, ҳозир фаужарга ниҳоятда зийрак бўлиш кераклигини уқтирамиз,— деди.

УМИД

Кришна-жи ўз боғида ёки исёнкорларнинг бошлиғи истаган жойда у билан учрашишга тайёр эканлигини ҳаммага айтганди. Хамбир Чикхалвадига кетиши биланок Кришна-жи боғда тунагани отланди.

Кришна-жи дарё ёқасидаги боғига пойдевори цементдан, томи тунукадан, девори бир хил тошлардан ишланган қалъадек мустаҳкам катта бир уй қурганди. Унинг эшиги шарқ тарафга очиларди. Чап тарафдан дарё ўтар. Ўнг тарафида эса қишлоқ жойлашганди. Агар эшик олдида чиқиб қаралса, Кришна-жининг ҳамма экинлари яққол кўзга ташланади. Бақлажонлар етилай деб қолган, баланд шакарқамишлар тебраниб турарди.

Уйда бугун Дхондибанинг якка ўзи. У гулхан ёқиб ўтга жўхори думбилни тугганча Кришна-жини кутиб ўтирарди. Аҳён-аҳёнда эшикдан ташқарига мўралаб, қулоқ тутарди. Одамлардан узоқда дарё бўйида якка ўзи истиқомат қилаётганидан у ваҳимага тушарди. Дарё тарафдан қушларининг сайрагани ва чиябўриларнинг увиллаши қулоққа чалинарди. Лойхўракнинг «чив-чив» деган овозига жавобан ватвагхул¹ ҳам «чир-чир» дея жўр бўларди. Дхондибанинг юраги нохуш хаёллар гирдобиди

¹ В а т в а г х у л — тун қуши.

янада безовталанди. Кришна-жи келиши биланоқ Дхондибанинг қўрқуви барҳам топди. У лушчақчақлик билан жўхори думбилини тозалаб, оловга тутарди. Жўхори думбилини чайнаганча оғзи гапдан бўшамасди.

— Дхондиба, менга қара, Нарунинг бугунги айтган гапи ҳақида сен қандай фикрдасан?— сўради Кришна-жи.

Дхондиба оғзидаги жўхори бўғзида қолиб, ажабланиб Кришна-жигга қаради-да:

— Қандай гап?— дея савол берди.

— Нару айтди-ку, у одамлар Нагожини қидириб бу ерга келишган, деб. Шу гап ростмикин, сен нима дейсан?

— Унинг гапида жон бор,— камсли ишонч билан деди Дхондиба.— Чикхалвадида куёвим яшайди, у ерга аҳён-аҳёнда бориб тураман. У ердагилар Нагожини ҳурмат қилмай қўйишган экан, лекин бу ҳақда лом-мим дейишмайди. Қани, у ҳақида бирон ёмон гап айтиб кўр-чи, агар эшитиб қолгудек бўлса, нақ терингга сомон тикаркан. Абуни ўлдирганлиги биронта одамга маъқул бўлган дейсанми? Ундай бўлмаса керагов. «Шундай одамни ўлдирди-я», деб бутун қишлоқ гапирмоқда.

— Энди нима бўлади?— сўради Кришна-жи.

— Нима эксанг, ўшани ўрасан, деган гап бор-ку,— жўхорисини еб бўлгач, сўтани ташлаб, янгисини оларкан, деди у:— Нагожи қилмиши учун жавоб беради.

— Дхондиба, биласанми,— товушни пасайгирди Кришна-жи.— Хамбир: «Манглан Нагожигга берамиз», дейётганди...

— Нима?— гапнинг охиригача эшитмай сўради Дхондиба.— Тўғрисини айтайми. Қизингни унга бергандан кўра бўйинга тош осиб, чўктириб юбор. Бойлиги нима қилиб берарди! У одам қиёфасига кириб қолган ҳайвоннинг ўзгинаси-ку! Хамбир қандай қилиб унинг тузоғига илиниб, уни ҳурмат қиладиган бўлиб қолди?

— Нагожи катта бой-да. «Синглимни шунга берсак, у бахтли бўлади», деб оёқ тираб туриб оляпти.

— Қандай қилиб бахтли бўлади! Бу билан қизни ўлимга судраясизлар-ку, ундан кўра бир камбағалга берганингиз маъқул.

— Бизнинг Хамбирга фақат бой куёв бўлса бўлгани. Унингча, бир парча ери бўлмаган, ўз меҳнати билан кун кўрадиган йигит Манглага нолойиқмиш.

Бу сўзларни эшитган Дхондиба хафа бўлиб:

— Эҳ, баба, менимча, ифлос жойни тозалаш мумкин, лекин ифлос одамни тозалаб бўлмайди. Агар бугун менинг ерим бўлмаса, сен мени одам ўрнида кўрмас экансан-да. Бугун сенинг еринг бор, лекин меники йўқ. Шунинг эса тутгинки, ҳаммамиз ҳам бир дарахтнинг шохларимиз. Қўлимиздан нимаям келарди? Ёки сен дунёга келганигда эпчиллик қилиб ер олволгансану, мен ношуд унутиб қолдирганманми?— деди.

Кришна-жи бош чайқатди.

— Менам шунини айтяпман-да,— давом этди Дхондиба.— Хамбирнинг тутаетган иши нотўғри. Нагожи билан қалин дўст тутиниб, боши айланиб қолибди. Бу турган гап. Сен бўш келма. Гулни тиканга берма, Нагожи билан ош-қатиқ бўлма.

... Мангла саҳарлаб отасининг ёнига ошиқиб, йўл олди. У саватига овқат солиб бошига қўйдди-да, уни бир қўли билан ушлаганча уйдан чиқди. Иккинчи қўлида эса кўзачада сут олиб борарди. Қизнинг икки қўли банд бўлганлиги сабабли орқасида байроқдек ҳилпираб бораётган сарисининг учини тишлаб олганди. У азбаройи тез юрганлигидан оёғига тақиб олган тақинчоқлари нозик терисини тимдаларди. Бироқ Мангла буни сезмасди.

Унинг хаёли бошқа ёқда эди. Ҳозир у бутун водийга донғи кетган кимсани учратиш эҳтимолли борлигини ўйларди. У шундай кимса эдики, у билан мағрур кишилар ҳам фахрланишарди, чунки бу кимса инглиз ҳукмдорларига қарши бош кўтариб, ўққа ўқ билан жавоб қайтарар, камбағалларга ёп босар, унинг номи ҳамманинг оёзида эди. Агар у кимсани учратолмай қолса-чи? Шу-

нинг учун Мангла қадамини иложли борича жадаллатарди. Шу ўй-хаёллари билан у боғига етиб келганлигини сезмай ҳам қолди. Отасининг товушини эшитгандагина у ўзига келди.

Қиз уйга кириб, овқат солинган саватчасини ва кўзани ерга қўяркан, артофга эҳтиёторлик билан қараб қўйди: Қришна-жи билан Хиндурав суҳбатлашиб бўйрада ўтиришарди. Мангла отам мени ҳайдаб юборса керак, деб ўйлади. Бироқ Қришна-жи қараб:

— Нима қилиб турибсан? Ўтир!— деди.

Бу гапдан уялган Мангла ғўлдираб:

— Мен... Бақлажон термоқчийдим,— деди-ю, чиқиб кетди.

«Шу исёнчимизми?— ўйларди у бақлажон тераркан.— Худди хонадонимиздаги одамдек отам билан хотиржам суҳбатлашиб ўтирибди-я». Этагини бақлажонларга тўлдирган Мангла яна қайтиб келди-да, эшик ортидан уларнинг суҳбатига қулоқ сола бошлади.

Қришна-жи гапирарди:

— Қулоқ сол, Хиндурав! Мен исёнчиларни заҳарли илон каби тасаввур этардим. Бехосдан уларни босиб олсанг, чақиб олишади, деб ўйлардим.

— Йўқ, ота. Биз камбағал ва ҳимоячилар билан уришмаймиз. Одамларимдан биронтаси бировнинг чўпига кўз олайтирса, қўлини чопиб ташлайди. Шунинг учун биздан ҳеч ким қўрқмасин. Биз халққа қарши эмасмиз. Биз халқни эзиб, қонини сўраётганларга қаршимиз.

— Яхши,— Хиндуравнинг гапини маъқуллади Қришна-жи,— энди мен бу гапингни қишлоқдагиларга маълум қиламан.

— Ҳа, одамларга тушунтириб қўйинг, қўрқмай ўз ишларини қилаверсинлар.

— Бўпти, бўлмаса келнишиб олдик.

— Яхши,— деди Хиндурав ва ўрнидан турди.— Энди мен борай. Эртагача хайр.

— Ие, бу қанақаси бўлди? Шошмай тур,— безовта-ланди Кришна-жи.— Қизим овқат олиб келган. Овқатланиб ол, кейин кетарсан.— У Манглани чақирди.

Эшик ортида турган қиз шу заҳотиёқ ичкарига кирди. Эркаклар овқатланишга тутиндилар. Мангла ҳам уларнинг ёнларига келиб ўтирди. Мангла билан Хиндуравнинг нигоҳи тез-тез бир-бирларига туша бошлади. Қизнинг қалбида ғалати ҳис пайдо бўлди: наздида қаршисида узоқ вақт айрилиқдан сўнг учрашган яқин одами ўтиргандек эди. Хиндуравнинг нигоҳидан қиз йигит қалбидан ўтаётган гапларни уқиб оларди: у ҳам бу хонадонда фақат ҳозиргина эмас, балки қачонлардир ўтиргандек ҳис қиларди ўзини, у ҳозир шуни эслашга уринарди.

Хиндурав тўсатдан Кришна-жидан сўради:

— Отахон, катта ўғлингиз ҳам бўлиши керак-а?

Қўққисдан берилган бу савол уй эгасини довдиратиб қўйди. У, Хамбирнинг Нагожи билан дўстлигидан хабари бўлса керак, деб ўйлади. Нима деб жавоб қилишини билмай турган бир пайтда Хиндурав яна савол берди:

— Унинг исми Хамбир бўлса керак, шундайми?

— Ҳа, ҳа, Хамбир. У ҳозир уйда.

Хиндурав овқатланиб бўлгач, ўрнидан туриб меҳмондорчилик учун миннатдорчилик билдирди. Меҳмонга қараб Кришна-жи ҳам қўлини артди. Хиндурав хайрлашиб чиқиб кетди. Кришна-жи остонада турганча унинг кетидан қараб қолди. Мангла эса унинг ёнига келди. Хиндурав дарё томон тушиб, қирғоқлаги чакалакзорга кириб кетди. Қўздан ғойиб бўлгунча ота-бола унинг кетидан қараб қолдилар...

Бир кунни эрталаб Мангла одатдагидек боғга отасига овқат олиб келди. Кришна-жи шу кунни Хиндуравни узоқ кутди, лекин у келавермагач, бир ўзи овқатланиб, боғга чиқиб кетди—у ерда тош ётқизувчи ишлаётганди. Мангла эса экинзордаги бақлажонлар билан овора эди. Шу

топдаёқ осмондан тушгандек Хиндурав пайдо бўлди. Уни кўрган Мангла белкуракни ерга санчиб уйга кириб кетди. Унинг ортидан Хиндурав кирди. Қиз меҳмонни ўтқазиб, олдига овқат қўйди.

— Отам сизни узоқ кутдилар, келавермаганингиздан сўнг бир ўзларни овқатландилар.

— Тўғри қилибдилар,— унинг гапини маъқуллади Хиндурав.— Мен энди келмоқчи эмасдим. Яна ўйлаб қолдим: ваъда бергандан кейин...

— Келмоқчи эмасдим? Нега?

Хиндурав миқ этмади.

— Мангла!— тўсатдан чақирди у қизни.

— Ҳа, нима?

— Мен сендан бир нарсани сўрамоқчиман?

— Нимани?

— Сўрасам... жавоб берасанми?

— Ҳа, жавоб бераман.

— Тўйнинг бўлганми?

Мангла бошини қуйи солганча талай вақт индамай қолди. Сўнг шивирлади:

— Гапирганимдан сизга нима фойда?

— Фойдаси борми, йўқми, гап бунда эмас. Ўзинг айтиб беришга рози бўлганлигинг учун ҳам сўраяпман.

— Яхши, айтсам айта қолай. Бундан уч йил бурун тўйим бўлиши ҳақида келишилган эди. Ҳамма нарса талх қилиб қўйилганди. Тўй араваларни қўшилди, мени келинчак либосида энди биринчи аравага ўтқазган ҳам эдиларки, қаёқдандир бир кимса келиб қолди. У тўғри отамнинг олдига бориб, кувёнинг онаси вафот этиб қолганлигини, унинг қариндош-уруглари тўйни орқага суришни патмос қилаётганликларини айтди. Ҳамма миз ҳанг-манг бўлиб қолдик! Аравадан тушиб отамга яқинлашдим. У яшин ургандек қотиб қолганди. «Энди нима қиламиз?»— сўради у хабар келтирган кишидан. «Бу ёғини сўраманг, мандавда шундай аза бўляптики», жавоб қилди у киши.

— Ахир огзимга ширинлик солиб, пешонамга таиға осиб қўйишганди,— давом этди қиз.— Дугоналарим пешонамга кунку қўйиб, тақинчоқларни тақиншганди. Баногоҳ ҳамма иш тўхтаб қолди. Бу аламдан ўзимни йўқотаёзим. Отам кўз ёши тўкарди. Мен ҳам йиғлаб юбордим. Отам бир амаллаб бизни тинчитди. Тўй уч йил орқага сурилди. Уч йилни кунма-кун санаб ўтказдик. Шу орада менга совчилар келди, бироқ отам: «Қиз кимга унаштирилган бўлса, албатта ўшанга тегади», деган удумни маъқуллаб, рад жавобини берарди. Орадан уч йил ҳам ўтди.

Хиндурав аллақачоноқ овқатдан қўлини артганди. У Манглага тикилганча турарди.

— Хўш, кейин нима бўлди?— Мангла гапидан тўхтагач, шошиб сўради қиздан.

— Яқинда Илоилар байрами кунни отам куёвникига борганди. Лекин қуруқ қайтди. Тўйим оросатда қолганча қолиб кетди. Бошланмай тугади. «Қиз албатта унаштирилган йиғитга турмушга чиқади», деган гап нотўғри экан.

Мангла ерга боққанча жим турарди. Хиндурав яна ундан сўради:

— Энди уйингдагилар нима дейишяпти?

— Ҳозир уйдагилар бир тўхтамга келишгани йўқ. Ҳамманнинг фикри ҳар хил: отам билан онам бир тараф, Ҳамбир эса бошқа тарафда. Мен бўлсам оросатда қолганман. Дам у ёққа тортқилашади, дам бу ёққа. Ҳамбир мени Нагожигга берайлик дейди.

Нагожининг номини эшитган Хиндурав сесканиб кетди.

— Отанг нима деяпти?— сабрсизлик билан сўради у.

— Ҳозирча отам норози. Лекин Ҳамбир қўймапти. У шунни деб мен билан ҳам уришиб қолди, мени кўрарга кўзи йўқ. Ахир бир кунни келиб мени Нагожигга узатишса керак.

Мангла чуқур хўрсиниб деди:

— Ана, тўйим ҳақидаги бор гап шу.— Унинг кўзи жиққа ёшга тўлиб, лаблари пирпирарди.

Хиндурав ўрнидан турди-да, бир оғиз ҳам гапирмай эшик томон юрди.

— Нега индамайсиз? Нега мендан тўй ҳақида сўрадингиз?

— Сенинг тўйинг...— дея олди Хиндурав ва тўхтаб қолди. Шу топда гапирмаслик мумкин эмаслигини тушуниб деди:

— Тўйинг бўлишини жуда-жуда хоҳлардим...

Мангла миқ этмасди.

Йигит бехосдан шиддат билан бурилди-да:

— Мангла!— дея чақирди.

— Ҳа?— жавоб қилди қиз.

— Шунга айтмоқчиманки...

— А? Нимани?

— Бир гап айтсам, меннинг рухсатимсиз ҳеч кимга айтмайсанми?

— Йўқ, айтмайман.

— Онг ич!

— Онг ичаман!

— Бўлмаса эшит,— деди-да, Хиндурав қизнинг қулоғига шивирлади.

Мангла ҳеч нарсага тушунмагандек ҳанг-манг бўлганча йигитга қараб турарди. Йўқ, у ҳамма нарсага тушунганди, бироқ қулоқларига ишонмасди. У йигитдан гапни тасдиқлашни қайта-қайта сўрарди.

— Ҳа, ҳа,— яккаш тасдиқларди Хиндурав.— Айтмоқчи эмасдим, лекин ўзимни тутиб туrolмадим. Лекин сен бу ҳақда ҳеч кимга чурқ этиб оғиз очма. Оғзингга маҳкам бўл.

— Энди нима бўлади?— аста сўради қиз.

— Энди тўйинг ниҳоясига етади.

— Қандай қилиб?!

— Ҳаммаси жойида бўлади. Сен тайёр бўлиб тур.

Лекин ҳозирча ҳеч кимга чурқ этма. Бирор кор-ҳол юз бериб ўтирмасин тагин.

Кутилмаган бу севинчдан Мангла ўзини йўқотаёзганди. У уйда ўтиролмади, бахтиёрлигидан қушдек қанот қоқиб, бутун водий бўйлаб ҳаммага: «Умидсизлигим, ёлғизлигим тугади, энди ёлғиз эмасман, энди ҳеч кимдан қўрқмайман. Номининг ўзигина одамларни даҳшатга солган инсоннинг ихтиёри ҳозир менда!»— дея жар солгиси келарди. Лекин Хиндуравнинг: «Ҳозирча ҳеч кимга оғиз очма... бирон кор-ҳол бўлиб қолмасин тагин...» деган сўзлари уни тийиб турарди.

Бу оқшом Кришна-жи уйга кечроқ қайтмоқчи бўлганлиги сабабли Мангланнинг бир ўзи уйга қайтиб кетди. Дарсини қайтараётган мактаб ўқувчисидек у ичида Хиндурав айтган гапларни қайта-қайта такрорларди.

Мангла онаси айвонда хавотир олиб, хафа бўлиб ўтирганлиги устига келиб қолди. Ҳамбирнинг уйга келмаганига икки кун бўлганди. Радха-баи ундан жуда хавотирда эди. Кейинги пайтларда ўғли сўз бермай қўйган. У жаҳлдор, серзарда, ҳеч кимнинг гапига кирмайдиган бўлиб қолганди. Кришна-жи ўз боғида Хиндуравни қабул қилиши ва Мангланнинг у ерга бориб туриши Ҳамбирга асло ёқмасди. Мангланнинг исёнкорларнинг бошлиғи ҳақида зўр ҳурмат билан гапирishi уни айниқса қаҳру ғазабини қўзғатарди. Ҳамбир ҳатто отасига ҳам жеркиб гапирадиган бўлиб қолди. У жудаям ўзгариб кетганди. Илгари у ниҳоятда ширинсўз ва одобли ўғил эди. Энди эса ҳар куни уйда уриш-жанжал бўлиб турарди. Агар бирон кимса Нагожини ёмонлаб гапиргудек бўлса, уни отгани ўқ тополмасди. Кришна-жи унга: Эҳ, Ҳамбир, бекорга сен Нагожи деб Хиндуравга душманлик қиляпсан, бу ишнинг бошимизга етмаса гўрга эди», деб гапириб қўярди.

— Сизлар Хиндуравни бир авлиё деб билиб иззат-ҳурмат қилганингизда, мен Нагожини дўстим дейиш-гаям ҳаққим йўқ экан-да? Агар бирон кор-ҳол бўлса,

мендан кўриб юрманглар. Қанча гапирмай, бари-бир ўз билганларингиздан қолмаяпсизлар. Анави исёнкордан кўрқасиз, у билан қуюқ суҳбатлашасиз, ўз бағрингизда меҳмон қиласиз. Энди ўз рожангизни топибсиз!— дегани-деган эди.

Севимли ўғлидан хавотир олаверганидан Радха-баи ниҳоятда ҳолдан тойди. Хамбирнинг Нагожи билан дўст бўлиб қолганлигини Хиндурав эшитиб қолгудек бўлса борми, уни асло кечирмайди, бошқаларнинг таъзирини бергандек унинг танобини тортиб қўяди, деб ўйларди.

Радха-баи ўғлини ҳамон кутарди, кун кеч бўлган сари тобора умиди узилиб борарди. «Нагожи ўғлимни нима қилиб қўйди экан-а? Худди сеҳрлаб қўйгандек-а! Хамбир қаёққа йўқолдийкин? Энди нима қилиш керак. Қачон келаркин-а?»— деб хаёл сургани-сурган эди.

Шу тоб ҳовлига Мангла кириб келганди. Қизнинг: «Ойижон!»— деган қичқиригидан Радха-баи ўзига келди. У ўрнидан туриб қизнинг бошидаги саватни олишга ёрдамлашиб юборди. Онасининг хафалигини кўрган Мангла ундан сўради:

— Нима гап, ойижон. Бирон нарса рўй бердимми?

— Эҳ, қизим-ей, Хамбирнинг кетганига икки кун ўлса-да, ҳамон дарак йўқ. Шунинг учун кўзимга уйқу олмаяпти. Унга нима бўлдикин? Қаерда экан у?

УНАШИШ

Исёнчилар сербута дарахтнинг остида паноҳ топганчилар. Унча катта бўлмаган гулхан ёнарди. Сал нарида эса пирамида шаклида тахланган милтиқлар ётарди. Ҳар тарафга соқчилар қўйилганди. Гулхан атрофида дам олиб ётганлар ва соқчилик қилаётганлар орасида ўспиринларнинг кўплиги кўзга ташланиб турарди.

Бу ерда тўпланганлар ўзларининг кийим-бошлари ва хулқ-атворлари, гап-сўзлари — бутун туриш-турмушлари билан шавкатли Шива давридаги аскарларни

эслатардилар. Булар ҳам айнан ҳақиқий маратха эдилар, фақат курулларигина замонавий эди, холос. Булар ҳам ўз ишларининг ҳаққонийлигига ишонган, халқ озодлиги учун ва эзилган деҳқонларнинг бахт-саодати учун курашишга тайёр эдилар. Бу одамлар баъзи бировлар хасислик билан ўз қўлларида юзлаб гектар ерга эга бўлиб, тўқлигидан ёрилай деб турган бир пайтда бошқалар шу ерда меҳнат қилиб тер тўксаларда, очликдан қирилиб кетишларига хотиржамлик билан қараб туролмасдилар.

... Ҳозиргина бу қароргоҳга Малхари етиб келди ва ловиллаб ёнаётган гулхан атрофига келиб ўтирди. Унинг ёнига чўккалаб ўтираркан Хиндурав гап бошладди:

— Малхари! Чандулаладан хабар келтиришди: у ўз одамлари билан яқин орада бу ерга етиб келаркан. Уни кутиб туриш керак. Ҳамма нарса тахт бўлмасдан Нагожига қарши уришиб бўлмайди.

Гану таёғига суяниб диққат билан гапга қулоқ солиб ўтирарди. У Хиндуравга қараганча диккайган мўйловини силаб қўярди. Унинг ташқи кўрнинишида ҳайвон овлаганидан сўнг хотиржам ётган йўлбарсни эслатувчи нимадир бор эди. Мўйловини силаб ўтириши худди мушукнинг ювинаётганига ўхшаб кетарди.

— Қанча кутиш мумкин?— норозилик билан сўради Малхари.

— Қанча кутиш керак бўлса, шунча кутамиз. Агар гап фақат Нагожининг ўзидагина бўлганда эди биз истаган вақтда Чикхалвадига борган бўлардик. Лекин у ерда бизни нима кутаётганини билмаймиз. Фақат у ерда бизга қарши яхшигина тайёргарлик кўриб қўйганликлари аён. Демак, биз ҳам яхши тайёргарлик кўришимиз лозим. Агар сен чиябўри билан олишишга тайёргарлик кўраётган бўлсанг, унда йўлбарс билан олишишга ҳам шай бўлиб туришинг лозим. Тўғрими, Гану?

Гану мўйловини силашдан тўхтаб, жавоб берди:

— Чикхалвадида нима бўлаётганлигини яхши билман. Бўладиган ишни орқага чўзишдан нима фойда. Нагожи ҳукмдорларни кутмаёқ ўзи кўпчиликни йиғиб қўйган. Мангленлик Кришна-жининг ўгли Хамбир эса биз ҳақимизда билганларини оқизмай-томизмай унга етказиб турибди. Багевадалик Чандру ҳам Нагожи ҳузурида.

Чандру номини эшитган кўпчилик бир овоздан қичқириб юборди:

— Нима? Чандру? Қаллакесар-а?

— Ҳа, Чандру,— деди Гану.— Нега ажабланияпсизлар? Нима, уни билмайсизларми? Унга кокос ёнғоғими ёки тўнғиз ёнғоғими бари бир, чайнаса бўлгани. Биз унинг нимасидан кўрқамиз. Қим бўлибди, ўзи — рақшасмиди!¹ Биз билан беллашишга унга йўл бўлсин! Менга дуч келса борми, дабдаласини чиқараман. Сўзимнинг устидан чиқмасам, Гану отимни бошқа қўяман. Бўзчининг моксидек у ёқдан-бу ёққа танда қўйиб гап ташувчи Хамбирга ўхшаганларни эса бир ёқлик қилиш керак. Бўлмаса бирор кор-ҳол юз бериши турган гап.

— Ганунинг гапи тўғри,— маъқуллади Шива.— Хамбир бизнинг ишимизга панд берапти. Мен уни йўқ қилиш тарафдориман.

— Гапинг тўғри,— хўрсинди Хиндурав.— Хамбир Нагожининг ўнг қўли, бизнинг эса ёвуз душманамиз. Унинг ортидан пойлаб, қулай фурсат келди дегунча, қўлга тушириш керак. Ҳозирча уни узоқроқ бир ерда бекитиб турамиз. Фақат ўлдириш керакмас. Агар иложи бўлмаса, ярадор қилиб қўлга тушириш мумкин. Бу ишда эпчиллик билан иш кўриш лозим. Бу ишни Гану-жи ва сен, Малхари, амалга оширасизлар. Лекин яна бошқа иш ҳам бор. Хамбир синглисини Нагожига хо-

¹ Р а к ш а с — ёвуз руҳ.

тинликка бериб, у билан қариндош бўлмоқчи экан. Нагожининг ерлари унга ёқиб қолибди. Тушундингми, Гану. Яқин кунлар ичида сен ўзинг Қришна-жининг уйига бориб, қизини унаштириб келасан.

Ҳамма ҳайрон бўлганча Хиндуравга қаради.

— Ҳа, унаштириб келасан.

— Куёв қани?

— Куёв топилади.

— Ким ўзи у?

— Буниси билан ишинг бўлмасин.

— Ишим бўлмайди-ку, лекин биз ҳам билсак ёмон бўлмасди. Келинникига биз борамиз, куёвнинг отини сўрасалар нима деймиз.

— Хўп, яхши. Менинг отимни айта қолинглар, қолаверса Гану, Малхари бу ишни албатта амалга ошириш зарур. Агар у ерда Хамбир бўлса албатта бу ишга рози бўлмай, тўсқинлик қилади. Ҳозир у аламзада илондек тўлғаниб юрибди. Бунинг учун сиз унга қарши мангуста¹ услубини қўллашингиз даркор. Бирингиз уни уйдан олиб чиқиб кетишингиз лозим. Мен бу ерда икки кун бўлмайман. Шу вақт ичида ҳамма айтганларим амалга ошиши керак.

Қароргоҳни бошқа жойга кўчиришаётганди. Одатдагидек, отряд иккига бўлинди. Хиндурав, Малхари ва бир неча киши бир томонга кетдилар. Гану билан Шива қолганларни олиб, бошқа тарафга кетишди. Улар дарё ёқалаб боришарди. Олдинда Гану, ортидан Шива, нарироқда эса қолганлар кетишмоқда эди. Қоронғиликда бир-бировларини кўрмасдилар. Қадам товушига қараб, йўл юришарди. Кетаётганлар фақат бир нарсани — адашиб, ортда қолиб кетмасликни ўйларди. Шунинг учун ҳамма жим борарди.

Тўсатдан Гану таққа тўхтаб қолди. Қолганлар ҳам

¹ Мангуста — илон билан олишадиган ҳайвон. (Тарж.).

тўхтаб, ҳушёр тортдилар. Қаршиларида дафн қилиш учун ёқилган гулхан ёнар, бироқ унинг атрофида ҳеч кимса кўринмасди. Ерда эса қаминнинг бир боғлами, бамбук ва эски саватнинг новдалари, амал-тақал қилиб тўқилган қўпол замбил ётарди. Дарё сувида эса ловиллаб ёнаётган гулхан шафағи акс ётарди. Афтидан, мурдани ёқиш учун ўтти етарли эмасди! Мурданинг бир оёғи ёнига тушиб кетган, унга олов етиб бормасди. Гану бу оёқдан кўз узолмасди. Ниҳоят, Шива тилга кирди:

— Нима қилиб турибмиз? Кетдик.

Гану жойидан қўзғалмай, ҳамон гулханга тикилиб турарди.

— Эҳ, Шива,— гўлдиради ниҳоят у,— бу бечоранинг ҳаётда қандай бахти чопмаган бўлса, ўлганидаям шу ҳол такрорланяпти. Афтидан, шу бир оёғи ёнмай қолиб кетса керак.

— Ҳа,— уни маъқуллади Шива.— Ўйлашимча, у ўзидан кейин ҳеч вақо қолдирмаган бўлса керак. Мурдани обдан ёниб тугагини кутмаганлариданам, унинг бир тийини ҳам бўлмаганини билса бўлади.

— Келинлар, ёнмай қолган оёқни ҳам ёқиб, ишни ниҳоясига етказайлик,— деди-да, Гану гулханга яқинлашиб болтасининг сопи билан оёқни оловга тутди. Сўнг:— Кетдик,— деб қолганларни ордидан эргаштириб кетди.

Улар яна ўз йўлларига равона бўлдилар. Манзилга етиб боргунларига қадар ҳеч ким чурқ этиб оғиз очмади. Етиб келгач эса ҳаммалари ерга чиптадан тўқилган бўйраларини ёздилар-да, ётдилар. Фақат Гану билан Шивагина алламаҳалгача ўтирдилар.

— Сен менга шунни айт-чи,— хўрсинди Гану,— кесилган дарахтдан томга тўсин, айвонга устун қилиш мумкин. Лекин инсон ўлгач, ҳеч кимга кераги бўлмай қолади.

— Бу нима деганинг? — тушунмай сўради Шива.

— Шунни айтмоқчиманки, кесилган дарахтдан уй қу-

риш мумкин, ҳайвонлар терисидан меш қилиш, қамчи тўқиш мумкин. Лекин инсон мурдасидан-чи? А?

— Сен ҳалиям ўшани ўйлаяпсанми?

— Ҳа, ҳалиям ўшани ўйлаяпман! Мурдадан нима фойда? На томга ярамаса, на меш қилиб бўлмаса. Шунни айтяпман-да, инсондан ҳеч нарса қолмайди, деб. Фақат унинг хокигина қолади, холос. Хокни эса йиғиб, сувга сочиб юборадилар. Бундан нима фойда? Айтишларича, унинг руҳи ҳузур-ҳаловатда бўлармиш, буларнинг ҳаммаси ёлғон гаплар. Хокни сувга сочиш билан мурданинг руҳи ҳузур-ҳаловатда бўлар эканми? Бунинг ҳаммаси алдамчилик, холос. Сўнги гулхани ёқишгаям ўтин топилмаган инсоннинг руҳи фароғатда бўлиши мумкинми? Йўқ, инсон ҳаёт экан, ҳаракат қилиши керак. Бўлмаса ундан нишона қолмайди. Эртам-кечми, ҳамма ҳам ўлади. Бекордан-бекорга ўлиб кетавериш керак эмас. Мана, биз ҳам ўламиз, нимани деб? Ҳақиқатни дебми ё зулмни дебми? Ўзимиз учунми ёки бошқалар учунми? Ҳўш, мен нима учун яшаяпман? Бир бурда нонга муҳтож бўлиш учунми? Ёки қул бўлиб, йиртиқ-ямоқ кийиб юриш учунми? Йўқ, булар ҳақида аввалроқ — гулханда ёнишдан олдин ўйлаш керак, — деди-да, Гану сўнг Шиванинг елкасига қоқиб қўйди.

— Ҳа, эшитяпман, — жавоб қилди Шива. — Гапирар-вер, қулоғим сенда. Этим увишиб турганди, гапингдан кейин қизиб кетдим. Иззат-ҳурматини келтириб ёқишга ҳақиқатанам мурда арзимасмикин-а?

Гану миқ этмади. Тез орада Малхари билан Хиндурав етиб келдилар.

— Нимани ўйлаб қолдинг, Гану? — ўтираркан сўради Хиндурав. У ўртоғидан бир камбағални дафн қилиш маросими ҳақидаги ҳикоясини эшитгач, деди:

— Ҳа, Гану, кимки халқ ерини ўзиники қилиб олган бўлса, ўша хўжайини. Минглаб деҳқонларнинг омов билан арқондан бўлак ҳеч вақоси йўқ. Бутун умрлари оғир меҳнатда ўтса-да, дафн этиш гулханига ҳам маб-

лағ ажратолмай, очликдан ўлиб кетадилар. Ер эгаси дунёни гуллаб-яшнатади, деган ашулада ҳам деҳқонларнинг қисмати баён этилади. Буни қара-я, «ер эгасимиш...»

— Деҳқон, ҳақиқатанам ер эгаси! Уни кўкларга кўтариш керак!

— Эҳ, Гану, сен тушунмайсан. Худди шунга ўхшаш сандал дарахтининг ҳуснини мақташса-да, уни тошда беаёв эзиб майдалайдилар. Менимча, ўзинг тер тўкиб ишлаётган еринг ўзингники бўлиши керак. Бу текинхўрлар эса худди дзамбхул¹ манго дарахти устига чиқиб олгандек деҳқоннинг елкасига ўтириб олганлар.

— Бу текинхўрлар деганинг ким ўзи?— қизиқиб сўради Шива.

— Ҳозирги ҳокимлар-да... Энди биз бунга чек қўйиб, бу текинхўрларни деҳқонларнинг елкасидан улоқтириб ташлашимиз лозим. Шунда...

— Шунда ҳар бир инсоннинг дафн гулханига етарли даражада ўтин топилади,— қўшиб қўйди Гану.

— Шунда,— унинг гапига эътибор бермай давом этди Хиндурав,— биз одил Рама² подшолигини яратамиз. Ушандагина камбағал ва бойлар бўлмайди. Хўжайинлар ҳам, қуллар ҳам бўлмайди. Ҳамма тенг ҳуқуқга эга бўлиб, қишлоқнинг барча масалаларини биргаликда ҳал қиладилар.

Тонг ёриша бошлади. Яқин атрофдаги қишлоқдан хўрозларнинг қичқиргани эшитилди.

— Биз нима учун курашаётганимизни жуда яхши биламиз,— деди Хиндурав.— Балки биз қандай курашиш кераклигини яхши билмасмиз,— ғамгинлик билан қўшиб қўйди у.

Ҳеч ким чурқ этмасди.

¹ Д з а м б х у л — текинхўр дарахт.

² Р а м а — афсонавий шоҳ, қадимий ҳинд эпик «Рамаёна» поэмасининг бош қаҳрамони.

— Шунини аниқ биламанки,— яна гапини давом эттирди Хиндурав,— қилаётган ишимиз — муқаддас ва тўғри иш. Ер юзида биронта эзилган инсон топилар экан, бизнинг курашимиз давом этаверади...

У бошини кўтариб осмонга қаради. Кун аста-секинлик билан ёришмоқда эди. Шарқ тараф шафақлана бошлаганди. Кушларнинг чуғури бошланди. Қишлоқнинг қайси бир жойида қўтаснинг бўйнидаги қўнғироқ жиринглади. Деҳқонлар молга овқат бера бошладилар.

Хиндурав ўрнидан туриб, милтигини елкасига осдида, кўкрагидаги ўқдонни тўғриларкан, йўлга қараб деди:

— Тонг ҳам отди. Гану, Малхари, мен кетяпман. Гапим эсингизда бўлсин, қани, ишни давом эттираверинглар. Эҳтиёт бўлинглар.

У ўртоқлари билан хайрлашиб йўлга тушди. Гану билан Малхари унинг ортидан жимгина қараб қолдилар. Уларга Хиндуравнинг қаёққа кетаётгани номаълум эди.

... Эрта тонгдаёқ Гану Малхари ва яна уч кишини олиб Манглен қишлоғига кириб келаётгандилар. Улар Кришна-жи хонадонига бориладиган кўчадан ўтиб бормоқда эдилар. Деҳқонлар эшиклари олдида турганча бу йўловчиларга диққат билан қараб турардилар. Улар исёнчиларнинг елкасидаги милтиқларига, Ганунинг мўйловига, Малхарининг бақувват гавдасига қараб бир-бирларига «буларни қаҳрамонлардан қаери кам», дея шивирлашардилар.

Ҳовлисига беш нафар қуролланган эркак кириб келганда Кришна-жи энди нонушта қилиб бўлган эди. Келганлар айвонга чиқиб уй эгаларига ҳурмат билан салом бердилар. Кришна-жи билан Радха-баи ҳайрон бўлганча уларга қараб турардилар. Мангла ҳам уларга қизиқсинганча қараб турарди. Радха-баининг миясига даставвал келган фикр ўғли ҳақида бўлди: «Хамбирни олиб келишган бўлса-я? Унинг Нагожи билан дўстлиги яхшиликка олиб бормаслигини кўнглим сезарди!» Шу

захотиёқ ўзига далда берди: «Худога минг қатла шукурки, Хамбир шу ерда, қишлоқда. Бу хавфдан уни қутқазиб қолишлари мумкин».

Кришна-жи келганларни айвонга ўрнашиб ўтираётганларига қараб ўзига-ўзи дерди: «Саккиз кундирки Хиндуравдан дарак бўлмади. Афтидан, Хамбир Наго-жининг томонига ўтиб кетганлигига ишонч ҳосил қилган бўлса керак. Шунинг учун ҳам одамларини юборган. Уларга нима десамикин?» Шундай ўй-хаёллар билан у меҳмонларни ўтқазди. Мангла бўлса деҳқонларнинг одатига кўра уларнинг олдига кўзачада сув қўйди. Орага чўккан жимликдан сўнг Кришна-жи эҳтиёткорлик билан сўради:

— Иш билан келдингларми?

— Йўқ, меҳмон бўлиб келдик,— иззат-обрўсини сақлаб дўстона жавоб қилди Гану.

— Меҳмон бўлиб?— ажабланди Кришна-жи.— Тушунолмадим.

— Биз оддий меҳмонлардан эмасмиз. Уйингизда қиз борлигини эшитиб, уни сиздан сўрагани келдик. Шундайми, Малхари?— ҳаммалари бир мақсадда келганларини билдирмоқчи бўлиб дўстига имлаб қўйди.

Радха-баи бу гапдан тошдек қотиб қолди. Мангла жон қулоғи билан гапнинг давомини кутарди. Ҳатто Кришна-жи ҳам бу гапдан ўзини йўқотиб, анчагача жавоб қайтаролмади.

— Яхши,— дея олди у ниҳоят,— бу ҳақда қачон гаплашмоқчисизлар?

— Ҳозирнинг ўзидаёқ.

— Қариндош-уруғ, қўшнилариңизни йиғинг, одатга кўра ҳаммамиз ўтириб маслаҳатлашиб оламиз.

— Олдин бизга шунинг айтиниг,— гапга аралашди Шива,— тўғриси айтиниг, бизга қизингизни берасизми, йўқми?

— Йўқ, сен бунақа гап қилма,— ўжарлик билан деди Гану дўстига.— Ҳаммаси қондаси билан бўлиши

керак. Берадими, йўқми, ўзи билади, ахир умрбод бошига ёстиқ қилиб ўтирмайди-ку. Оқсоқол, ўз одамларингизни чақиринг.

Қариндош-уруғ ва ёр-биродарларни чақириб келиш учун одам юборилди. Радха-баи тинчланди — ким бўлсалар-да, душман эмас, меҳмонлар экан-ку. Демак, улардан ёмонлик чиқмайди. Келишнишадими ё йўқми, бу ҳали номаълум. Қелишиб олиш — бу асосий нарса эмас. Ахир келишиб олинган тўйлар ҳам бузилиб кетиши учраб туради-ку. Кўрамиз, бу ёғи нима бўларкин.

Таклиф этилганлар йиғила бошлашди. Гапга чечанлиги билан донғи кетган ҳурматли чоллар, панчаят¹ аъзолари йиғилишди. Нима сабабдандир ўзи билан қишлоқ муҳрини олиб Нару-мама келди-да, виқор билан айвонга чиқиб ўтирди. Унинг ёнига Бехиру келиб устунга суюниб ўтириб олди. У Малхарининг кучига баҳо бераётгандек ундан кўзини узмасди: у синчковлик билан гоҳ кенг кўкрагини, гоҳ буқанникидек бақувват бўйнини чамалаб кўрарди. Сўнг у исёнчининг юзига қаради, отбашара, бароқ қошини кўргач, Бехирунинг қиёфасида ҳайратланиш ва жилмайиш ифодаси пайдо бўлди.

Манглага совчи келганлиги ҳақидаги хабар қишлоққа яқин тезлигида тарқалгач, Кришна-жининг ҳовлисига таклиф этилмаганлар ҳам кела бошладилар. Кексаю ёш, қариндош-уруғлар йиғилдилар. Ҳовлидаги одамлар келиннинг дугочаси ким бўлишлиги, тўй тахта супасини қандай қилиб қуриш керак эканлиги тўғрисида маслаҳатлашишаётган эдилар. Бир киши бетоқаллик билан қичқирди:

— Нима гап ўзи, бор гапни гапирсангизлар-чи! Ҳаммасини бирданига ҳал қилиш керак, тамом-вассалом.

Бехиру кеккайганча гапираётган одамдан сўради:

— Бирданига деганинг нимаси? Бу қандай шошма-

¹ П а н ч а я т — қишлоқ совети.

шошарлик? Бу сени овқатга таклиф қилиш эмас-ку. Бу ерда гап тўй ҳақида боряпти. Ҳаммаси ўз ўрнида бўлиши керак.

Сўнгра у Гануга ўгирилиб сўради:

— Сиз бизга аввал шунинглар-чи, қизни қайси хонадонга берамиз? У қайси табақадан? Қанча ери бор? Куёвнинг исми нима? Ёши нечада? Қайси қишлоқдан?

Ҳамма саволга жавоб кутганча жим ўтирарди. Гану гап бошлади:

— Саволингиз фақат шугинами? Бўлмаса, қулоқ солинг. Биз оиламизни ташлаб чиқиб кетганимизга анча вақт бўлди. Бизларни на қишлоғимиз, на уйимиз бор. Уйимиз бўлмаганидек, еримиз ҳам йўқ. Биз бу ерга кимнинг қанча ери борлигини ўлчагани келганимиз йўқ. Мен сизларга фақат куёвнинг исми билан ёшини айтишим мумкин. Унинг ёши йигирма бешда, исми эса Хиндурав.

Ганунинг жавоби ўтирганларни ҳаяжонга солди. Ҳамма яна бирданига шивир-шивир қила бошлади. Бехирунинг кўзлари ҳайратдан чақчайиб кетди.

— Давом эт!— деди Малхари.

Тўпланганлар яна жим бўлиб қолишди. Гану сўзида давом этди:

— Куёвимиз ҳар томонлама бекаму кўст: ота-онаси ва уйи бор. Бироқ биз бу ҳақда ҳозир оғиз очолмаймиз. Вақт-соати келганда куёв ўзи ҳақида ҳаммасини батафсил гапириб беради. Ишимиз буни вақтинча сир сақлашни тақозо қилади.

Ганунинг сўзлари тингловчиларга мойдек ёқиб тушди. Буни сезган Бехиру қўрқиб хаёл суриб қолди: «Наҳотки мен ноҳўя гап гапирган бўлсам?» Нару-мама уни «Давом эт!» деб туртиб қўйганидагина ўзига келиб жавоб қилди:

— Якка ўзим нимаям дейман? Ҳамма гапирсин. Энди сен гапир.

Нару-мама ўйлаб деди:

— Шунин биллиб қўйинглар, Кришна-жининг қанча ери бўлгани билан у бари бир қизига тегмайди. Бу бизни қизиқтирмайди, деб ўзингиз айтдингиз.

У хижолатдан жим бўлиб қолди. Келишувнинг шартлари ва қизга тегадиган мол-дунё ҳақидаги қисм қисқа бўлди. Маросимнинг бошқа томони ҳам давом эттирилиши керак эди. Нару-мама Гану томонга ўгирилиб сўради:

— Сизлар келинни кўрганмисизлар?

— Кўрганмиз.

— Кришна-жи, сен куёвни кўрганмисан?

— Ҳа, кўрганман.

— Ҳўш, бўлмаса сен нима дейсан. Бу ишга розимсан ёки йўқми?

— Аввал қизимдан сўрашим керак. Хамбирдан ҳам.

— Нега энди Хамбирдан сўрайсиз,— гапга аралашди Гану.— Ундан кўра, кетинглар, деб очигини айтаверинг. Хамбирингиз нима деб жавоб қилиши менга беш қўлдек аён. У ҳақида биз ҳаммасини биламиз: Қаерга боришини, қаерда азиз меҳмон бўлишини ҳам...

Радха-баини совуқ тер босди. Демак, ҳақиқатанам уларга ҳамма нарса маълум экан: Хамбирнинг Нагожи билан дўстлиги ҳам, унга Манглани бермоқчилиги-ю, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, Хиндуравни душмани бўлиб қолгани ҳам. Агар бугун унашиш бўлмаса Хамбирнинг янада ғазоби қайнаши турган гап. Манглани Хиндуравага узатишса, балки Хамбир ҳам синглиси деб ўзгариб қолар, ўша лаънати Нагожи билан алоқасини узар.

Радха-баи қизини исёнчиларнинг бошлиғига беришга рози эди.

Нару-мама ҳам шу фикрда эди:

— Менинг фикримча, Хамбирнинг розилигини сўраб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак. У сенинг ўғлинг, гапингни икки қилмаслиги керак, яхшиси, ҳозир ўзинг жавобини беравер.

Кришна-жи ҳамон қимирламай сукут сақлаб ўтирар-

ди. Ҳамма жон қулоғи билан унинг нима дейишини кутарди. Ниҳоят, у ўрнидан қўзғалиб атрофдагиларга қараркан деди:

— Биродарлар! Мен Хиндурав билан учрашиб, уни яхши билиб олдим. Унинг ери борми, йўқми, қизимни унга беришга розиман.

Ҳовлида яна шов-шув бошланди, бир-бирларига: «Бўлди. Кўндиришди. Манглани берадиган бўлишди», дейишарди.

— Манглани берадиган бўлишди,— маълум қилди Нару-мама гапни якунлаб.

— Тўйни ўзим қилиб бераман,— қўшиб қўйди Кришна-жи.

Радха-баининг севинчи нчига сиғмасди. Мангла уялганидан қизарганча ерга қараб ўтирарди. Дугоналари атрофида парвона эди. Қиз уялганидан лаъли лабларини қимтиб, хурсандлигидан жилмаяр, тишлари дур каби йилтилларди. Узун кокиллари нозик бўйинини қоплаб олганди. Шамол худди олтин бошоқдан бўса олаётгандек, унинг ярқираб турган болдоқларини тебратарди. Мангла кўзини ердан узмасди, оёғининг бармоқлари билан ер чизарди.

— Қани, бўлмаса ёнғоқ ва ширинликларни олиб келинг, келин сизларники бўлди.

— Тўхтаб туринглар,— гапга аралашди Бехиру.— Балки бхат¹ дан ҳам бир сўраб кўрармиз.

— Унинг нима кераги бор,— норозилик билан қаршилик кўрсатди Нару-мама.— Халойиқ нима деса, шуда. Агар доим бхатдан сўраб, жадвалга қараб иш кўрадиган бўлсанг, ҳеч қачон бирон ишнинг битмайдн. Уларнинг гапига қулоқ солсанг борми, кутишдан бошқа гап йўқ. Унинг жадвалида ҳамма нарса: қачон қудуқ қазидан тортиб, қачон унга ёғоч пақирни туширишу, қачон ер ҳайдаб, мола босишгача, экиш-тикиш мумкинли-

¹ Б х а т — саёқ қоғни, кўпинча мунажжимлик қилувчи шахс.

ги-ю, ҳатто ўлимнинг муддати ҳам кўрсатилган. Шунинг учун янги расм-русмларни амалга ошириш вақти келди, деб айтмоқчиман. Хўш, биродарлар, сизлар нима дейсизлар?

...Ҳамма хурсанд ва мамнунлик билан уй-уйига тарқалди. Бехиру уй эгаси ва меҳмонлар билан хайрлашаркан, деди:

— Ҳаммаси яхши бўлди. Худди хамирдан қил сугургандек,— деди.

Шу пайт даладан Хамбир қайтаётганди...

ЎЧ ОЛИШ РЕЖАСИ

— Ор-номусингни унутдингми, ота. У каллакесарларнинг ҳийла-найрангларига учибсан-да. Йўқ, уларнинг бу найранглари энди кетмайди. Мен бунга йўл қўймайман...

Энди Хамбир ғазаб-нафратини яширмай, очиқ-ойдин ошкора қиларди.

Кришна-жи сукут сақлаб ўтирса-да, қалби ниҳоятда изтироб чекарди. Ўз пуштикамаридан бўлган ўғил отага нисбатан иззат-ҳурматни унутиб, унга гап қайтарибгина қолмай, балки жеркиб ҳам ташларди.

Мангла тахтадек қотиб қолганди. У жанжалга аралашмай кузатиб турарди. Кўзидан эса шашқатор ёш оқарди. Хамбирнинг сўзлари юрагига ўқдек қадаларди.

Радха-баи ўзини қўярга жой тополмасди: бугунги жанжал яхшилик билан тугамаслигини кўнгли сезарди. Хамбир ҳаддидан ошиб кетди.

Ниҳоят, Кришна-жининг ғазабдан сабр-косаси тўлди... Радха-баи эса жанжални тўхтатишга чора тополмай, ночор қулоқ солиб турарди.

— Мен нима қилиш лозим бўлса, шуни қилдим,— ўзини босиб хотиржамлик билан деди Кришна-жи.

— Бундан чиқди, менинг ор-номусим сизлар учун бир тийин экан-да?

— Мен ҳам ўз ор-номусимга қарши иш тутолмадим.

— Ор-номусинг бўлганида бу ишни қилмаган бўлардинг,— деди Хамбир ўйламай-нетмай.

— Нима? Ҳали менинг ор-номусим йўқ эканми?— газабдан Кришна-жиннинг овози жаранглаб кетди.

У ўрнидан даст туриб ўгли ёнига келди-да:

— Қани, яна қайтар-чи? Менинг ор-номусим йўқ бўлиб қолдими?

Радха-бани ваҳима босди, ҳозир бирон фалокат юз беришини кўнгли сезарди! У эс-ҳушини йўқотиб, уларнинг орасига тушди...

— Хамбир, Хамбир! Бу нимаси? Нима деб валдираяпсан? Отангга-я?

— Сен ўзингни бос. Аралашма,— хотинидан илтимос қилди Кришна-жи. У ўзини бир оз босиб олганди.

— Эҳ!— қўлини силтади Хамбир,— энди қўлимдан ҳеч нарса келмайди. Кеча шу ерда бўлганимда эди, ор-номусимни ерга булғаганларнинг калласини сапчадек узиб ташлаган бўлардим.

— Бирор ёмон иш бўлдими?— ҳамон ўзини босолмай сўради Радха-бан.

— Албатта! Қаллақесар билан қариндош бўлибсизлар-ку! У ҳеч бўлмаса ўзининг кимлигини, қаерданлигини айтдими?

— Йўқ, айтмади. Лекин у синглинингга, отангга ёқди.

— Лекин менга ёқмади!

— Бу билан нима демоқчисан?— сўради Кришна-жи.

— Тўй бўлмайди демоқчиман!

— Бекорларни айтибсан, тўй худди шу ерда, менинг уйимда бўлади!

— Бўлмайди! Мен бунга асло йўл қўймайман!..

— Бу уйнинг хўжайини мен бўламан. Эртагаёқ тўйни бошлаб юбораман!

— Хўп, яхши. Билганингизни қилинг. Лекин мен ҳам ўз билганимдан қолмайман.

— Нима қилмоқчисан?— ваҳима билан сўради Радха-бан.

— Ойп! Эртага қон тўкмоқчиман! Бу ерга келганларнинг ҳаммасини ўлдирман. Уйга ўт қўяман, ҳаммаси ёниб кул бўлади...

— Нима, сен уларни мендан кучсиз деб ўйлаяпсанми? Сени ва ҳамтовонинг Нагожини енгилга кучи етмайдими?— гапга аралашди Кришна-жи.

— Қимнинг кучини гапиряпсиз? Хиндуравникнингми? Фақат ундагина пўлат милтиқлар бор эканми? Биз ҳам қараб ўтирганимиз йўқ. Эртагаёқ бу ишни бир ёқлик қилмасам, Хамбир отимни бошқа қўяман!

Хамбир ўрнидан туриб айвонга чиқиб кетди. Уй жимжит бўлиб қолди.

Хамбир қоронғиликда ўтирарди. Уни алам ва паршонхотирлик қамраб олганди. «Нагожи тўй бўлаётганини эшитиб қолса, нима деган одам бўламан? Албатта у устимдан кулади. Атрофдагилар ҳам мазах қилишади. Ота-онам билан синглим шарманда қилишди. Йўқ, тўй бўлмайди. Бунга йўл қўймайман. Қандай қилиб тўхтатсам экан-а? Эртага Хиндурав билан унинг одамлари келади. Унда бир ўзимнинг қўлимдан нимаям келарди?»

Хамбир чуқур хаёлга толганча тўсиққа тикилиб ўтирарди.

«Йўқ, ҳаммасини Нагожигга оқизмай-томизмай етказиш керак. Ана ўшанда тўй бўлмаслиги муқаррар. Хиндурав менгаям, оқсоқолгаям душман. Оқсоқолнинг ўзим бу каллакесарни қўлга туширолмай доғда юрибди. Унинг менга ёрдам бериши турган гап, бу билан мен ор-номусимни сақлаб қоламан. Бунга Нагожининг кучи етади. Биз бу лаънати қароқчинини енгимиз, бунинг учун Нагожининг кучи етадими, йўқми, бари бир, у ёқда ҳукмдорлар ҳам шай бўлиб турибдилар-ку! Аммо тўй

эртага-ку! Эрталабданоқ Хиндуравнинг одамлари кела бошлайди. Тўй бошлангунча улгуриш керак. Бўл-маса ҳаммаси чиппакка чиқади. Ҳозироқ йўлга тушиш даркор».

Хамбир шу замоноқ ўрнидан дик этиб турди-да, қозикдан салласини олиб, бошига кийгач, қўлига болтасини олволди...

Кришна-жи, Радха-бан ва Мангла аллақачоноқ уйқуга кетгандилар. Хамбир бир дақиқа тўхтаб ён-атрофга қулоқ тутганча, қоронғиликка тикилди. Сўнг айвондан ўтиб пиллапоялардан ҳовлига тушди. Ие, бу нимаси! Ит бехосдан ўрнидан турди-да, қаёққадир югуриб кетди. «Итга нима бўлди? Бирор кимсани сездимикин?— ғўн-ғирлади ўзича.— Балки кимдир қоронғиликда пусиб ўтиргандир. Э, йўқ, агар бирор кимса бўлганида ит албатта акиллаган бўларди. Балки уни буқа тепиб юборгандир». У ҳовлидан ўгаркан, яна бир бор атрофга синчковлик билан тикилди. Ҳаммаёқ сув қуйгандек жимжит эди. У йўлга тушди.

Ёмғир ёға бошлади. Тезда ер тийгончиқ бўлиб қолди. Ҳаво ҳам совиди. Юрш қийинлашди. Хамбир оёғидаги шиппаги юришига халақит бераётганлигидан ечиб, қўлига олволди. Изғирин ва ёмғир уни ёпинғичини маҳкамроқ ўраб олишга мажбур этарди. Ўз-ўзидан болтанинг дастасини мағкамроқ сиқарди.

Қишлоқда аллақачон ҳамма уйқуга кетганди. Хамбир тўсиқдан ўтди-да, Чикхалвадига олиб бориладиган йўлга тушиб олди. Йўл шудгордан иборат бўлиб, юриб бўлмайдиган ботқоққа айланганди. Хамбирнинг оёғи ёпишқоқ балчиққа ботарди. Ёмғир ҳамон эринмай ёғар, устига-устак қаттиқ шамол эсарди. Хамбир гоҳ у оёғини, гоҳ бу оёғини лойдан зўрға тортиб оларкан йўлда давом этарди. Унинг қулогига шамол билан оёғи остидаги лойнинг шиллиллашигинга эшитиларди, холос.

Баногоҳ, Хамбир орқасидан кимдир эргашиб келаётганини ҳис қилди. Орқасидан аллакимнинг лойда ша-

лоплаб келиши эшитилди. Хамбир қотиб қолди. Шу чоқ орқадаги қадам товуши ҳам таққа тўхтади. Хамбир яна йўлида давом этди. Энди у ниҳоятда ҳушёр тортиб, аста-секинлик билан қадам ташларди. Хамбир атайлаб таққа тўхтадию орқадаги қадам товушини яққол эшитди. У чўққайиб ўтириб олди-да, узоқни кўриш мақсадида, қоронғиликка тикилди. Кейин дабдурустдан йўлдан бурилди-да, зудлик билан анҳор томонга тушиб кетди. Варана ҳайқириб, тўлиб-тошиб оқарди. Хамбир шиппагини ечиб, оёғини ювиб олди-да, яккачўпдан нариги қирғоққа ўтиб кетди.

Тун тезлик билан ўтиб борарди. Хамбир атрофга назар ташлади, ҳеч зог кўринмасди. Пасқам буталар ҳўл, чор атроф зимистон эди. Чикхалвади сойлигига баҳайбат чинор «ҳукмронлик» қиларди. Хамбир шу ерда тўхтаб, ерга шиппагини ташлади-да, кийиб олди. Баногоҳ қаттиқ зарбадан қўлидаги болтаси учиб тушди. Атрофга қараб болтани олишга уринган ҳам эдики, кимнингдир баҳайбат гавдаси устига ташланди. Шу дақиқадаёқ оёқлари ердан узилаётганини ҳис қилди. Нима бўлаётганига унинг ақли етмасди. Устига миниб олган одамни итқитиб ташламоқчи бўлди. Лекин иложи бўлмади. Шунда у чуқур нафас олиб кўкрагини бўшатиб олди-да, сўнг бир уриниб тиззасига таянганча сапчиб оёққа туриб олди. Эпчиллик ва куч билан устига ўтириб олган душманига қаршилик кўрсатиб, чаптастлик билан уни елкасидан тушириб юборди. Устидаги кимса учиб тушди, лекин шу ондаёқ рақиби ўрнидан туриб яна Хамбирга ташланди. Улар бир-бирлари билан олишиб, дам-бадам чинорнинг танасига урилганча ерда думалашарди. Улар жон-жаҳдлари билан олишаётган қўтослар каби уришарди. Хамбир бор кучини ишга солиб қаршилик кўрсатар, лекин рақиби ҳам бўш келмасди. Тонг отай деб қолганди. Чинор остида оғир нафас олиб хириллаганча икки кимса ётарди. Шамол тўхтади. Булутлар орасидан мўралаётган юлдузлар бирин-кетин сўнмоқда эди. Қоронғи-

лик аста-секинлик билан чодирини йиғиб олаётганди. Тонг отиши ҳамона Хамбир ҳам мадорсизланиб қолди. У ҳароб бўлганча ерда узала тушиб ётарди. Кўз олди қоронғилашмоқда эди.

— Қимсан ўзинг?— нафаси тикилиб, зўр-базўр сўради у рақибдан.

— Малхариман,— жавоб қилди унга деҳқон ҳам зўрға ҳансираб нафас оларкан.— Қани, энди тур!

— Мени нима қилмоқчисан?— ўрнидан турмай сўради Хамбир.

— Тур деяпман сенга!

— Шошмай тур, бир оз нафасимни ростлаб олай. Ҳолдан тойдим.

— Ҳозир узала тушиб ётадиган вақт эмас. Қун эйилиб кетади. Тур!— дея буйруқ қилди Малхари ердан болтасини оларкан.

— Туряпман. Ҳозир,— дея Хамбир аста-секин ўрнидан тура бошлади. Ўрнидан туриб чуқур нафас олди-да, атрофга тикилди. У умидсизлик билан Манглен тарафга қараб қўйди. Ерга ва чинор танасига ишқаланган аъзойи бадани қонаб кетганди. Қийимлари эса йиртилганди.

— Мана, турдим,— деди у.— Болтам қани?

— Турган бўлсанг, яхши. Мана болтанг.

Хамбир болтасини олиб тиғини артди.

— Балки сув ичарсан?

— Йўқ, ичмайман.

— Қани, бўлмаса кетдик.

— Қаёққа?

— Ортимдан юравер,— деди-да Малхари ва яккачўпга оёқ қўяркан биринчи бўлиб ўзи йўл бошлади.

Хамбир эса унинг ортидан итоаткорлик билан йўлга тушди.

* * *

Қуёш ўз жамолини кўрсатди. Теварак-атроф ёришгач, борлиқдаги барча нарсага жон кириб, ҳаракат бошланди. Буғдой бошоқлари шитирлаганча қуёшнинг заррин

нурларига чўмилганди. Дарахтларнинг совуқдан қотган баргларига ҳам жон кирди. Уялардаги қушчалар ҳам уйғонди. Гулдор капалаклар қанотларини қоққанча гул-косалари атрофида парвона бўла бошлади. Куёш нурига ғарқ бўлган Варананинг кўпирган, лойқа суви янада шитоб билан оқаётгандек туюларди...

Радха-баи ўзини қўйгани жой тополмасди. Ўғли Хамбир синглизининг тўйида қон тўкишга онт ичганди. Нагожининг бу ишда унга ёрдам бериши тургангап. Улар ҳозирча йўқ, лекин бир лаҳзадаёқ пайдо бўлиб қон тўкилиши мумкин, тўй азага айланади. Худо ўз паноҳида асрасин! Радха-баи чуқур хўрсинди-да, ҳовлига чиқди. Мандав тайёр бўлганди. Мандав атрофини бир тўда одамлар ўраб олгандилар. Қимдир тахта супага ўтириб олиб, бетель чайнади. Ҳамма хурсанд, руҳлари тетик эди. Лекин Радха-баи фалоқат рўй бериши мумкинлигини кўнгли сезиб, юраги санчгандек бўлди.

Кўчадан уйга яқинлашиб келаётган сурнайчиларнинг овози эшитилди.

— Куёв, куёв келяпти!— деган овозлар эшитилди чор атрофдан.

Бугун қишлоқ бамисоли ҳужум билан забт этаётгандек қуролланган кишиларга тўлиб кетди.

Қришна-жининг ҳовлиси лиқ тўлди. Хиндурав, унинг кетидан Малхари, Гану, Шива мандавга чиқдилар. Чолғучилар куй чала бошладилар.

Тўй маросимини бошлаш вақти бўлиб қолганди. Мандавга келини олиб чиқдилар. Қишлоқ қоҳини шоша-пиша, зўр бериб одат бўйича буйруқ берарди. Мангла билан Хиндурав катта рўмолнинг учини ушлашганча ёнма-ён турардилар. Тозаланган гуруч¹ келтирдилар. Куй тўхтади.

¹ Одатга кўра тозаланган гуручни келин билан куёвнинг ус-тидан сочишади.

— Келиннинг тоғаси ортига ўтиб турсин,— эълон қилди қоҳин. Малхари Мангланнинг ортига ўтди.

— Куёвнинг тоғаси ҳам куёв ортига ўтсин,— яна буйруқ қилди қоҳин.

Гану Хиндуравнинг ортига ўтди. Унинг ҳам елкасида Малхари каби қуроли бор эди.

Қоҳин муқаддас мантра дуосини ўқий бошлади. Тўпланганлар жим бўлганча дуога қулоқ тутиб турардилар.

— Бўлди,— деди ниҳоят қоҳин,— энди табриклашларингиз мумкин.

Тўпланганлар чапак чала бошладилар, чолғучилар куй чала кетдилар. Шодон хурсандчилик бошланди. Бетель тарқата бошладилар. Ҳамманинг чеҳрасида хурсандчилик барқ урарди.

«Ҳаммаси яхшилик билан тугади,— ўзига далда берди Радха-бан,— тўй маросими тинч ўтди, энди ҳеч нарсадан хавотир олмасаям бўлади. Агар Хамбир қайтиб келиб қолгудек бўлсаям, энди қўлидан ҳеч иш келмайди: дарёни чўп билан тўсиб бўлмайди. Ярашиб, куёвни тан олишдан ўзга чораси қолмайди. Ахир сингисининг бева бўлишини хоҳламас. Энди ҳаммаси яхши бўлади». Ниҳоят, Радха-бан тинчланиб, хурсанд бўлди.

Мангланнинг ниҳоятда бахтиёрлиги кўзга ташланарди. Унинг хурсандчилигига ғалаба тантанаси ҳам қўшилиб кетганди. Хамбир унга бахтсиз бўлишини олдиндан башорат қиларди. Аксинча, у ўз бахтини топди. Энди аксининг қўлидан нимаям келарди? Ярашишдан бўлак чораси қолмайди.

Маросим ўз навбатида давом этарди. Еб-ичишлар, зиёфат авжида эди — бутун қишлоқ аҳли оқсоқолникида меҳмон бўлмоқда эди.

Кришна-жи ҳозирча Хиндурав водийдалигида, қизи билан куёвига дарё бўйига жойлашган боғини беришни эълон қилди.

Уша куниеқ Хамбирни озодликка чиқариб юборишди. Лекин Хамбир бу озодликдан заррачаям хурсанд бўлма-

ди. Тўй ўтгунга қадар Хиндуравнинг одамлари Хамбирни дарё бўйидаги пана жойга қамаб қўйгандилар. Бу ерда у қишлоқда бўлаётган барча воқеани: сурнай овозию шод-хуррамликни баралла эшитиб турарди. Буларнинг ҳаммаси унинг юрагига ўқдек қадалиб, ғазабини жўш урдирарди. У фақат бир нарсани: ор-номуси ва уни ожиз ҳолга туширганлардан қандай ўч олишнигина ўйларди, холос. Тўйнинг ўтиши Хамбир учун шунчаки мағлубият бўлибгина қолмай, балки у учун ўлим билан баробар эди. Хиндуравнинг одамлари уни қўйиб юборсалар-да, у қишлоққа бормай, одамлардан беркиниб юрди. Хамбир: «Хўш, ошна? Тўй бўлмайди, деб дўқ ургандинг, ўзинг бўлсанг тўй ўтгунга қадар қўрага қамалган молдек кун бўйи асирликда ўтирдинг-ку», — деб устидан кулишларидан қўрқарди. Одамларга кўринишни ўйласа, миясига қон қўйилиб, кўз олди қоронғиларди.

«Эҳ, улар мени тутиб олишмаганда эди, кўрсатиб қўйган бўлардим. Ҳамма иш ота-онам ва Мангла ўйлагандек эмас, балки мен истагандек бўларди. Энди қандай қилиб ўзимни оқлайман, қандай қилиб одамлар олдида ор-номусимни тиклаб оламан? Энди нима қилиш керак? Ғанимим ёнига тиз чўкиб борайми? Ёки Чикхалвадига борсаммикин? Нагожига мен тўйда иштирок этмадим, розилик ҳам бермадим, деб айтсаммикин?»

Қуёш ғарб томонга ботиб борарди. Даладан деҳқонлар қайтаётгандилар. Хамбир эса ҳамон ақлдан озган одамдек гўлдирарди:

— Энди менинг бундай синглим йўқ. Уни на ери, на оти, на мазҳабининг тайини йўқ бу қароқчи билан кўргандан кўра, бева кўрганим яхшироқ. Ахир у кимса яқин дўстимнинг душмани-ку. Нагожи булар ҳақида эшитса нима деган одам бўламан? Албатта устимдан кулади. Энди Хиндуравнинг ҳолига маймунлар йиғлайди. Уни Нагожи албатта тирик қўймайди. Мен ўз дўстимга хиёнат қилмайман. Ҳеч қачон. Энди менинг уйим ҳам, ота-онам ҳам, синглим ҳам йўқ. Энди фақат бир

нарса қолди — у ҳам бўлса ўч олиш! Уч олмагунча асло тинчимайман. Ҳозир тўғри Чикхалвадига йўл оламан. Қани, йўлимни тўсиб кўрсинлар-чи, кўрсатиб қўяман уларга.

Ғазаби тўлиб-тошган Хамбирнинг қаршисидан бошига бир боғ хашак қўйиб олган деҳқон келарди.

— Ҳой, кимсан? — бор овози билан сўради Хамбир.

— Бу, мен, Савларамман, — жавоб қилди у.

— Гапимга қулоқ сол, Савла. Меннинг уйимга кириб кетсанг.

— Майли. Нима деяй?

— Отамга айтгинки, дабдабали ўтган тўйидан сўнг кўз ёши тўкишга тараддуд кўриб турсин. Албатта айтиб қўй, яна эсингдан чиқмасин!

Хамбир шу сўзларни айтди-ю, шитоб билан йўлга тушди. Саросимага тушиб қолган деҳқон эса турган жойида қотиб, узоқ вақтгача ҳеч нарсага тушунмай, унинг ортидан қараб қолди.

Хамбир Чикхалвадига етиб келганида қишлоқдагилар кечки овқат тараддудини кўраётгандилар. Нагожининг қўрғони олдида панжоблик солдатлардан иборат соқчилар туришарди. Унинг ҳовлиси ўтирган ва ётган одамлар билан лиқ тўла эди. У ер-бу ерда қуроллар сочилиб ётарди. Мусаллас ҳинди гуп этиб димоққа уриларди. Бу ердагилар гоҳ бақиршар, гоҳ қаҳқаҳа уришар, бир-бирлари билан уришишарди. Чандру Мхадья билан айтишмоқда эди. Уларнинг ҳар бири ўзининг гапини маъқулларди, иш ёқалашини даражасигача бориб етганди.

— Одам итни асраши керак, деяпман! — гапини маъқулларди Чандру.

— Итдан чўчқа афзал, деяпман мен, — бўш келмасди Мхадья.

Икковиниям ажратиб қўйини фурсати етганлигини ҳамма тушуниб турса-да, улар дангасалик қилиб бу жанжалга аралашини исташмасди. Рақибларнинг

ғазаби тобора жўш уриб, бир-бирларига еб қўйгудек тикилишарди. Улар ўшқирганча худди ташланмоқчи бўлган йўлбарсдек таранглашган бўйинларини эгардилар.

— Чўчқа нима учун итдан афзал экан! — ғазаби тобора ошиб борарди Чандрунинг.

— Гапимни эшит. Айтишларича, чўчқанинг бешта юраги бор экан.

— Хўш, юраги бешта бўлгани билан нима фойдаси бор? Ундан армияда фойдаланса бўладими? У уриша оладими? Бундан нима фойда, а?

— Сенинг итингдан-чи? Акиллашдан бошқасини билмайди.

— У яна нимани билиши керак? Сен ундан нима истайсан?

— Ахир бирор нафи бўлсин-да. Аравага қўшасанми ё минасанми уни? Ҳидидан димоғинг тарс ёрилай дейди.

— Хўш, сенинг чўчқангдан нима наф? Ёки уни миниб юрасанми?— бехосдан қаҳқаҳа уриб юборди Чандру.

— Майли,— бўшроқ келди Мхадья.— Лекин сен менга шуни айт-чи, итнинг қандай яхши томони бор?

— Эшит, мана бундай. Ака-уканг бўлмаса, содиқ ит унинг ўрнини босади. Қамчинг бўлмаса эчкиларингни қўриқлайди. Хўш, энди калланга бориб етдимми?

Мхадья ўйланиб қолди.

— Чўчқани еса бўлади, лекин итни еб бўлмайди,— бир дақиқадан сўнг голибона деди у Чандруга.

— Гапимга қулоқ сол! Одам чўчқани ейиши мумкин. Чўчқа эса одамни тишлаганини кўрганмисан?

— Йўқ, кўрмаганман.

— Ит чўчқанинг қулоғидан бир тишлаб олса борми, ана унда кўр томошани! Ушанда чўчқанг унга қарши нимаям қила оларди?

— Лекин...

— Шундай қилиб, қайси бири кучли экан—итми ё чўчқами?

— Ит кучли экан,— ёўлдираб деди Мхадья.

Ён-атрофдагилар қаҳқаҳа уриб юборишди. Чандру гердайганча ён-атрофга қараб қўйди.

— Ҳой, Чандру!— чақирди уни айвонда турган Нагожи.

— Шу ердан, кетяпман,— Чандру зўр-базўр ўрнидан туриб айвонга бораркан, сочлари жуда пахмайиб кетган, важоҳати қўрқинчли тус олган Нагожи қаршиида ғоздек қотиб турди.

— Хўш, одамлар овқатланиб бўлишдими?

— Йўқ, ҳали, оқсоқол.

— Қачон бўладилар?

— Ҳозир, оқсоқол.

— Тезроқ тугатинглар-да, ҳушёр бўлинглар!

— Тушунарли, жи,— маъқуллади Чандру.

У ўгирилиб, гандиракланганча оқсоқолнинг ёнидан кетди.

— Ҳой, тугатинглар! Урнингиздан турунглар!— қичқирди у бутун ҳовлини бошига кўтариб.

Шу пайт қўрғон дарвозаси олдида кимнингдир қораси кўринди. Сўнг, «Хамбир, Хамбир!» деган овозлар эшитилди ва ҳовлида Хамбир пайдо бўлди.

— О, Хамбир-рав!— чеҳраси ёришди Нагожининг.— Қир, киравер. Шунча кундан бери қаерларда юрибсан?

Хамбир айвонга чиқиб ўтирди.

— Уйда эдим,— истар-истамас жавоб қайтарди у хўжайинининг саволига.

— Хўш, уйда нима гаплар? Ҳамма соғ-саломатми?

— Соғ-саломатликка соғ-саломат-а, лекин...— Хамбир қўл силтаб қўйди.

— Нима? Нима бўлди? Гапирсанг-чи?

— Ҳозир айтаман. Манглани эрга беришди.

— Эрга?— жиддий сўради Нагожи.— Эрга дедингми? Қимга?

— Хиндуравга.

— Хиндуравга? Менинг душманимга-я? Сен ҳали менга шу хабарни топиб келдингми?— илондек вишилади Нагожи.

— Оқсоқол, бу ерда менинг айбим йўқ. Мендан сўраб ўтиришмади ҳам. Улар ҳийла-найранг билан тўй қилиб олдилар. Ҳозир бўлган воқеани айтиб бераман...

— Ўзинг қаёқдайдинг?

— Улар мени оёқ-қўлимни боғлаб, дарё бўйига қамаб қўйишди.

— Лекин бу ерга келишдан аввал синглингнинг пешонасидаги кункуни ўчириб ташлагандирсан, албатта?

— Йўқ, ҳали,— бошини ҳам қилди Хамбир.— Лекин уни албатта ўчириб ташлайман.

— Эҳ, Хамбир,— гапини давом қилди Нагожи,— ман-жалақ синглинг усталик қилибди-да. Пешонасига қўйилган кункуси эртагаёқ ўчирилади, таққан тақинчоқлари узиб ташланади, бўйинларига осилган башинги¹ эртагаёқ ёпдирилади. Эҳ, жудаям панд ейди-да!

— О-о-о! Қандай аҳмоқман-а,— бир зумдан сўнг ух торта бошлади Нагожи.— Бундай ҳунар кўрсатишини аввалроқ ўйламаган эканман-а?— Ғазабдан қутуриб кетган Нагожини асло таниб бўлмасди. Унинг аъзойи бадани титрарди. Биргина соғ кўзи ҳам соққасидан чиқиб кетгудек чақчайрди. У дастурхон тепасида ўтирганиниям сезмасди.

Қўрғонда жимлик ҳукм сурарди. Ҳеч кимни қимирлашга юраги дов бермасди. Хамбир бошини эгиб ўтирарди.

Ниҳоят, Нагожи ўзига келди. У ўрнидан туриб одамларига қараб қўйди.

— Балки ҳозир овқатланиб олармиз?— сўрашга журъат этди Чандру.

¹ Башинги — тўй маросими вақтида куёв билан келин бўйнига осиладиган қоғоздан ясалган безак.

— Йўқ, йўқ! Шу топда томоғидан овқат ўтадимми! Аввал эртага ишни нимадан ва қандай бошлашни ҳал қилиб олиш керак.

— Ҳа, ҳал қилиб олиш керак,— маъқуллади Мхадья.

— Қулоқ сол, Хамбир! Мангла ҳозир қаерда?

— Дарё бўйидаги боғда.

— Хиндурав-чи?

— Уям ўша ерда. Отам уларга боғимиздаги уйни берди.

Нагожи рашк оловида ёниб кетди-ю, лекин ўзини қўлга олиб:

— Демак, эртагаёқ Мангленга борамиз. Розимисизлар?— дея сўради.

— Розимиз, розимиз!— деган овозлар эшитилди тева-рак-атрофдан.

— Қандай қилиб борамиз?

— Қандай қилиб боришимизни сен айтишинг керак,— жавоб қилди Чандру.

— Бўлмаса қулоқ солинглар. Сен, Чандру, бир неча солдатни олиб қишлоқнинг шарқ тарафидан кириб борасан. Сен бўлсанг, Мхадья, бошқа тарафидан кирасан. Биз Хамбир иккимиз дарё лабига тушамизда, уларни уйдан чиқазмаймиз. Агар биз улгурмасак, бу ишни Чандру амалга оширади. Бўшашмай уйдаги бор одамни қўлга туширасизлар. Иложи бўлмаган тақдирдагина ўқ ишлатасизлар. Агар далада деҳқонлар учрагудек бўлса, ҳайдаб юборинглар. Тамом-вассалом. Агар йўлингиздан каллакесарлар чиқиб қолса, ўқни аяманг, боплаб «таъзири»ни беринглар. Улар бизга қачон ҳужум қилишини пойлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Хўш, келишиб олдикми? Қани нима дейсизлар?

— Қелишиб олдик! Розимиз!

— Ундай бўлса тезда кечки овқатни еб олинглар.

Ҳамма тарқала бошлади. Хамбир ҳам овқатлангани кетди. Айвонда Нагожининг якка ўзи қолди.

Тун ярим кечадан оққанди. Бутун борлиқ зимистонликка чулғанган. Нотинч, ваҳимали сукунат қишлоқни камраб олганди.

Ҳовлининг ҳар ер-ҳар ерида тўйиб гўшт еб, мусаллас ичиб олган одамлар ётардилар.

Кимдир довдирар, кимдир қичқирарди, баъзилар тамшанар, бошқалар эса қимирламай донг қотиб ётишарди.

Фақат айвонда Хиндуравга нисбатан қаҳру ғазаби жўш урган ожиз Нагожигина ухлай олмасди, холос. Ҳозир у жуфти ҳалоли бўлиши лозим бўлган Мангла эндиликда душмани билан чирмашиб ётганлигини кўз олдига келтирди. Кўз олдида қиз нималарнидир йигит қулоғига шивирлаб, бахтиёрлигидан қиқирлаганча йигитнинг пинжиги тикилаётгани жонланди... Нагожи ётган жойида илондек тўлғанарди. У ўрнидан даст туриб кетди. Бироқ юракни кемирувчи ўй-хаёллардан фориғ бўлолмасди. «Бахти чопмаган, бахтиқароман-а! Мен хотинликка олмоқчи бўлган қиз ва менинг рақибим бир жону бир тан. Улар энди эр-хотин. Улар чексиз бахтиёрлар. Менга тегиши керак бўлган бойлик у муттаҳамга насиб қилса-я. Ҳозир бу муттаҳам қизнинг тўла-тўқис эгаси. Мен, Нагожи бўлсам, оғзимдаги ошни олдириб, бу ерда уларга халал беролмай ўтирибман-а! Минг лаънатлар бўлсин!..

Мангланнинг тўйидан кейин ўтган уч кун Нагожи учун уч асрдек бўлиб туюлди.

«У меники, ростданам меники бўлиши керак, — уқтирарди у ўзига-ўзи. — Йўқ, фариштани унга бермайман!.. «Шу ондаёқ энди вақт ўтганлиги, энди қўлидан бир пуллик ҳам иш келмаслиги хаёлига келди. У ҳайвондек бўкирганча ерга думалади.

У яна тўлғанди: «Қришна-жи-чи! У қандай тўнка ўзи! Тўй қилиб бергани камлик қилгандай, устига-устак уй ҳам берибди-я! Бу иш бўлмаганда қиз унчалик айбдор бўлмаган бўларди. Унда мен Хиндуравни ўлдириб,

қизни уйимга олиб келган бўлардим. Энди ҳаммаси та-
мом бўлди. Ҳозир улар у ерда...»

«Эҳ, бўлар иш бўлди. Энди мен ҳам ўз билган ишим-
дан қолмайман. Бир кунмас бир куни уни ўз уйимга
олиб келаман. Хотин қилиб бўлмасаям, ўйнаш қилиб
олиб келаман. Мангла ўйлаган ниятига етди, лекин мен-
чи, мен ҳам ниятимга егиш учун ҳар қандай ишдан тап
тортмайман. Энди мени ҳеч нарса бу йўлдан тўхтата
олмайди. «Бировнинг хотинини тортиб олибди», деб
ғийбат қилсалар ҳам майли. Гап-сўз қилишсаям менга
бари бир. Хиндурав қанчалик жасур бўлмасин, бошлаб
таъзирини бериб қўймасамми! Энг асосийси, менда куч
бор. Мангла меники бўлади!»

Нагожи у ёнидан бу ёнига ағдариларди. Кўзига уйқу
келмасди, Хамбир донг қотиб ухларди. Чандру ҳам хур-
рак отарди. Унга Мхадья жўр бўларди. Уларни дунёда-
ги ҳеч нарса: на ҳаёт, на ўлим, на насл-насаб қолдириш
ҳақидаги ўйлар безовта қиларди!

Нагожи бўлса тун бўйи биттагина кўзини юмай
чиқди.

Тонгга яқин пинакка кетди, кўзи илинаркан: «Эрта-
га Мангленда тунаймиз», дея шивирлаб қўйди.

СЎНГИ ЎҚ

Бу тун Мангла мижжа қоқмади. Уларни қандай
қилиб бу бахтсизликдан қутқарса экан-а? Агар Хамбир,
Хиндурав Хиндурав эмас, балки оқсоқол Пандунинг ўғ-
ли Ражрам эканлигини билмаса, у нима иш қилиб қўйи-
шини худо билади. Бу иш қон тўкилишигача бориб
етиши мумкин. Ана унда онам яккаю ягона ўғлидан ва
менинг севгилимдан айрилиб қолишлари ёки мен бева
ўтишим, ёки ўлишим мумкин. Бу фалокатнинг олдини
олишнинг фақатгина бир йўли бор, холос. Бу ҳақида
иложи борица тезроқ ота-онам ва Хамбирга айтишим

керак. «Хаммаси сизлар ўйлагандек бўлиб чиқди, бу куёв аввал менга унаштирилган куёвингизнинг ўзгинаси экан. Хамбир, сен энди эримнинг душмани бўлмайсан».

Бу гапни эшитган Хамбир албатта қувониб кетади. Отам билан онамнинг қувончларини айтмайсизми?! Бутун қишлоқ аҳли ўз бахтимни топганимдан хурсанд бўлади. Ниҳоят, Хамбирни Нагожидан кўнгли совийди. Беҳудага қон ҳам тўкилмайди.

Эрталабки нонуштадан сўнг Хиндурав уйдан чиқиб кетгач, Мангла наридан-бери уй юмушларини қилиб бўлди-ю, қишлоққа қараб йўл олди. Йўлда учраган Махадуга тезда йўлга тушишини айтиб, оқсоқол Пандуга хат ёзиб бериб юборди.

Кришна-жи қизини бугундагидек — мустақил ҳаётга қадам қўйганининг тўртинчи кундагидек бахтиёр кўрмаганди.

Мангла айвонга кириб бораркан, даставвал:

— Ойи, Хамбир қаёқда? — деб сўради.

— У уйида йўқ. Тўй кунидан буён уйга келмаяпти.

— Мен унга қайнатамнинг исму шарифини айтгани келгандим. Сизларга ҳам айтмоқчиман. Сизлар мени ўша аввалги унаштириб қўйган куёвингизга узатибсизлар.

— Ие, қандай қилиб? — Кришна-жи қизининг оғзидан бу гапни эшитиши ҳамона ўрнидан дик этиб туриб кетди. — Нималар деясан, қизим? Хиндурав оқсоқол Пандунинг ўгли Ражрам эканми?

— Вой, эринг Ражрам эканми? — севинчи ичига сиғмай сўради Радха-бани. — Нега шу вақтгача индамадинг? Аввалроқ айтсанг бўлмасмиди? Энди Хамбир биз билан ярашади!

— Хамбир уйга қайтган заҳотиёқ ҳаммасини айтинглар. Яқин орада оқсоқол Пандунинг ўзи ҳам келиб қолса ажаб эмас. Унга одам юбордим.

Мангла ота-онаси билан узоқ вақт суҳбатлашиб

ўтиришга тайёр эди, лекин яқин орада уйга Хиндурав қайтиши ва уни кутиб олиши кераклиги эсига тушди.

Мангла пиллапоялардан тушиб эшикка яқинлашган ҳам эдики, ҳаллослаганча Дхондиба югуриб келиб қолди.

— Аре, баба! Хонумонимизга ўт тушди!

— Нима? Нима бўлди?

— Хамбир... — деди Дхондиба нафаси бўғзига тикилиб, — Хамбир Нагожининг одамлари билан қишлоққа кириб келди. У Хиндуравни ўлдирмоқчи!..

Кришна-жи билан Радха-баи бу гапни эшитиб тахтадек қотиб қолдилар.

— Ким? Ким айтди бу гапни сенга? — сўради Мангла шоша-пиша.

— Мангла-баи! Ўз кўзим билан кўрдим уни. У ўз оғзи билан айтди бу гапни менга! У: «Отамга бориб айт, наслимизга туширган иснод доғини ювиш учун келибди, де», — деди.

— Ёнидаги одамлари қанча?

— О, нимасини айтасиз, баи. Нагожи оқсоқолнинг ўзи ҳам бор, панжоблик солдатлар ва яна кўпчилик. Ҳаммалари қуролланган.

Мангла қўрқиб атрофга қаради: «Вой, худойим-ей! Энди нима бўлади? Улардан бири албатта ҳалок бўлади-ку!» У пиллапоялардан тепага ўқдек отилиб чиқдида, ота-онаси томон югурди:

— Ойижон! Нима бўлади энди? — деб сўради.

Радха-баи қизига тикилиб қолди. Сўнг Кришна-жига ўгирилиб:

— Нима бўлади энди? — деб қизининг саволини қайтарди.

Афтидан, Кришна-жи гўё уларнинг гапини эшитмаётгандек эди. У индамай трубкага тамаки тўлғиза бошлади.

— Нега индамайсизлар? — қичқириб юборди Манг-

ла. — Бирон нима десангизлар-чи? Ахир кимнидир ўлим кутяпти-ку?!

Радха-баи ўзини тутолмай юзини сарисининг учи билан беркитиб олганча, ўкраб йиғлаб юборди.

— Мангла! — деди ниҳоят Кришна-жи. — Илойим ҳеч нарса бўлмасину... Бари бир бирон кор-ҳол бўлмай илож йўқ.

Мангла югуриб уйга кирди-да, қўлида ўқдон ва милтиқ билан қайтиб чиқаркан:

— Ойи, дада, мен кетяпман, — деди.

У сарисининг учини белига маҳкам қистириб олди-да, анҳор томон ўқдек учиб кетди. Кришна-жи, Радха-баи ва Дхондиба айвоннинг пиллапоясида турганча, унинг ортидан миқ этмай қараб қолдилар.

Мангла шамол янглиғ уйи томон учиб борарди. «Тинчликмикин? У ерда нима бўлаётганикин?» деган ўй миясида тинмай чарх урарди. Ниҳоят узоқдан уйи кўринди. У уйининг тош деворидан кўз узмай елдек учиб борарди...

Уй атрофида ҳеч зог кўринмасди. Атроф жим-жит эди. Мангла ён-атрофни диққат билан кузатди. Бирон-та жонзот кўринмасди. У ўқдек отилиб уйига кирди-ю, эрини кўрди. Хиндурав эндигина келиб, ўқдонини ечиб турганди. Мангла уйи томон елиб келаётганида энди бир умрга эримни кўрмасам керак, деб хаёл қилганди. Хиндурав хотинининг қаршисидан тураркан, унинг ҳолдан тойган, қора терга ботган изтиробли юзига тикилиб сўради:

— Сенга нима бўлди? Тинчликми?

Мангла эрига жавоб ҳам бермай, шартта ортига ўгирилди-да, эшикни тамбалаб Хиндуравга яқинлашаркан:

— Тезроқ бу ердан кетиш керак! Нагожининг одамлари қишлоққа яқинлашиб қолибди. Хамбир ҳам улар билан бирга экан. Улар ҳали-замон уйимизни қуршаб оладилар, — деди.

— Бу гапни сенга ким айтди?

— Дхондиба. У Хамбирни кўрибди. Бу ерга келаётганини ўз оғзи билан айтибди. Тезроқ бир қарорга келиш керак.

Хиндурав ўйланиб қолди.

— Уларни биз бугун кутмаган эдик. Гану билан Малхари одамларни эртага йиғмоқчи эди.

— Энди нима қиламиз?

— Бизнинг одамлар етиб келгунча мен яширишиб тураман. Сен ҳеч нарсадан қўрқма.

Хиндурав хотинини бир амаллаб хотиржам қилгач, ўқдонини кўкрагига тақиб, қўлига милтигини олди-да, эшик олдига борди. Эшик тамбасини олиб, эшикни итарган ҳам эдики, бироқ... эшик ташқаридан беркитиб қўйилганди.

— Кечикибмиз! Улар уйни қуршаб олишибди.

Улар ташқарида нима бўлаётганига қулоқ тутганча қотиб қолдилар. Ташқаридан шивир-шивир товушлар қулоққа чалинарди. Мангла бегона товушни эшитгач, эри томон отилди-ю, елкасида маҳкам қучиб олди...

Хиндурав хотинининг юзини силади, юзига оқиб тушаётган кўз ёшларини артди, тўзғиб кетган кокилла-рини қулоғининг орқасига ўтқазиб қўйди.

— Эшик олдидан қоч,— деди у Манглага.— Ўзимизни ҳимоя қиламиз.

— Қандай қилиб ҳимоя қиламиз?

— Худди қалъадагидек.

Хиндурав майдаланмаган ҳарсангдек қандларни олиб келиб, улар билан эшик тирқишини тўсиб қўйди. Сўнг диққат билан уйнинг ҳамма ёғини текшириб чиқди. Уй деворларида иккита ўйма¹ бор эди. Улардан бири анҳор томонга қараган бўлиб, бу тешикка ташқаридан яқинлашиб бўлмасди, бошқаси эса қишлоқ тарафга

¹ Динд қишлоқларнинг уйларида қуёшнинг иссиғидан сақланиш учун кўпинча ойна ўрнига ҳаво кириб турадиган тешиклар қолдирилади

қараганди, фақат шу ердангина ҳужумни кутиш мумкин эди, холос. Уйнинг девори ёнида бугдой солинган қоплар ётарди. Хиндурав шу қопларнинг устига чиқиб олди-да, эҳтиёткорлик билан ташқарига қаради. Уй атрофида жуда кўп қуролланган одамлар гужғон ўйнашарди. Оқ жун топи кийиб олган, Шиваважиникидек соқол қўйган Нагожи худди буюк лашкарбошидек буйруқ берарди. Унинг елкасига ўқдон осилганди. Бир қўлида болта, иккинчи қўли билан милтиғини ушлаб турарди.

Хиндурав қоплар устидан пастга тушиди-да:

— Ҳаммаси тайёр, — деди.

— Нима тайёр?

— Кураш ва ажал учун ҳамма нарса тахт турибди.

— Нима, нима учун улар сенинг ҳаётингни поймол этишмоқчи? — алам билан қичқирди Мангла.

— Шунинг учунки, мен уларга қарши чиқдим, яна шунинг учунки, мен Нагожи мурувват кутган ҳокимиятни тан олмадим. Уларнинг солдатларига қарши ўқ уздим. Устига-устак қарз тилхатларини ёқиб ташладим. Деҳқонларга ўзларининг ерларини қайтариб бердим. Яна Нагожидан Абунинг ўчини олишга қасам ичганим учун. Ахир бу ҳаққоний кураш эмасми? Лекин мен катта хатога йўл қўйдим. Ҳозир шунинг жазосини тортяпман.

— Хато дейсанми? Қандай хатога йўл қўйдинг?

— Уларни деб курашган, ерларини қайтариб берган деҳқонлар билан бирлашмоғим лозим эди. Улар билан қўшилганимизда борми, асосий куч биз томонда бўлган бўларди. Агарда камбағаллар...

Шу пайт Нагожининг бақиргани эшитилди. Хиндурав оғзидаги гапи бўғзида қолиб, унинг сўзига қулоқ солди.

— Ҳой Хиндурав! — деб қичқирди Нагожи. — Яхши-си, таслим бўл! Уйнингни қуршаб олганмиз. Қанча ҳаракат қилма бари бир побуд бўласан.

— Мангла, отишни биласанми? — сўради Хиндурав хотинига ўгирилиб.

— Биладан, — бошини лиқиллатди Мангла.

— Ўқ билан милтиқни олиб тайёр бўлиб тур, — деди Хиндурав яна қоплар устидан юқоридаги тешик томон гирмашиб чиқаркан.

У туйнукдан ташқарига қараб қаршисида Нагожи турганлигини кўриб қолди. Нагожи худди бирон ишни қойиллатиб қўйгандек боши узра болтани кўтарган ҳолда кўрнмаётган рақибни таслим бўлишга чақирди.

— Энди қочиб қутулолмайсан. Мард бўлгин-да, ташқарига чиқ! Яна қайтиб айтаман, қуролни ташла-да, таслим бўл!

Бу оқсоқолнинг охириги маротаба оғзидан чиққан сўзи бўлди. Қулоқни қоматга келтирадиган ўқ овози янграгач, худди шарт этиб кесиб ташланган новдадек юзтубан йиқилди. Уй ичидан эса милтиқни қайтадан ўқлаётган шарақ-шуруғи эшитилди. Таппа ағдарилиб тушган Нагожининг ёнига Савла югуриб келди-да, ярадорнинг тепасига энгашди. Худди биринчи ўқ отилгани янглиғ иккинчи ўқ ҳам нишонга отилди. Савла ўрnidан турди-ю, худди ярадор йўлбарсдек ўкирганча, Нагожининг ёнига йиқилди.

— Ут очинглар! — қичқирди Фаужар.

Ҳамма милтиққа ёпишди.

— Қаерга отиш мумкин, деворгами? — Фаужар дарҳол буйруғини бекор қилиб, четга ўтиб туришларини буюрди.

Хиндурав пастга тушди-да, хотинига:

— Нагожини у дунёга равона қилдим, — деди.

— Нима деясан? Нагожини у дунёга равона қилдим? Унда...

— Лекин у ерда ҳали Хамбир бор.

Кеч бўлаётганди. Мангла қопларнинг устига чиқди.

— Қандай даҳшат-а! — шивирлади у, — ўликларни кўриш қандай қўрқинчли.

— Ҳа, қўрқинчли, — унинг гапини тасдиқлади Хиндурав. — Лекин курашга отланган кимса ўликлардан ҳам, ўлимнинг ўзидан ҳам қўрқмаслиги керак.

Ховли аста-секинлик билан қоронғилашиб бормоқда эди. Қуёш худди фожиаги воқеадан оғирлашиб уфқ ортига думалаб кетгандек кўринарди. Фаужар қароргоҳида қадимги замондагидек машғал ёқишди. Дарахт шохларига эса лампалар осишди.

— Сув, сув, — дея бехосдан ихради Нагожи.

Бироқ ҳамма ундан узоқда эди. Охири у бор кучини йиғиб, баланд товушда чақирди:

— Хам... би-и-ир, менга... сув бер...

Хамбир ўзини ушлаб туролмай унинг олдига боришга отланган ҳам эдики, фаужар:

— Ҳой, бора кўрма! — дея қичқирди.

— Нега энди? Унга сув бериш керак! — тутақиб кетди Хамбир.

— Биламан. Лекин бу ўлим демакдир. Боришни ман этаман!

— Қўл қовуштириб ўтиргандан нима фойда? Нимадир қилиш керак!

— Керакликка керакку-я, йиғитча, лекин нима қилиш кераклигини бизга балки Хамбир-ров айтарлар! — мазах қилиб унга юзланди фаужар.

Хамбирнинг жазаваси тутиб, эшикка ташланди-да, уни тепа бошлади. Эшикни бор кучи билан итарди, бироқ эшик қимир этмасди. Ҳеч нарса қилолмаган Хамбир сувга тушган мушукдек фаужарнинг ёнига қайтиб келди. У ўзини босолмасди.

— Тухум босиб ўтириш менга ёқмаяпти. Биз қўрқоқлик қиялпмиз, — деди у фаужарга.

Фаужар Хамбирдан қаттиқ ранжиди. У тўппончасини чиқариб, Хамбирнинг тумшуги остига тираб ўшқирди:

— Менга бўлса сен мишиқининг қахрамонлигинг ёқмаяпти. Мен нима десам шу бўлади. Ҳамма ишга бурнингни суқаверма, тушундингни?

— Ҳой! — қичқирди у солдатларига. — Қани, томни бузинглар!

Шу ондаёқ униг буйруғига биноан нарвон олиб келган бир неча солдат тарақ-туруқ қилганча томга чиқа бошладилар.

— Энди нима қиламиз? — қўрқиб сўради Мангла эридан.

— Милтиғингни текшириб ол. Улар кўринди дегунча отаверасан. Қўрқма! Биз ҳали уларга кўрсатиб қўямиз. Бошла!

Иккала миятиқдан бараварига ўқ узилди. Уқ биринкетин отилаверди. Томнинг тепасига чиқиб олган солдатлар гумбурлаганча пастга отилиб туша бошладилар. Кимдир инграрди. Қолганлар эса орқа-ўнгларига қарамай пастга сакраб туша бошладилар. Бир неча вақт ҳаммаёқ жимжит бўлиб қолди. Энди томга чиқишга ҳеч кимнинг юраги дов бермасди.

— Беш киши ярадор бўлди, — югуриб келаркан деди Ҳамбир фаужарга.

Ҳаммаёқни зимистонлик босганди. Офицер лампа чироқ машъалани ўчиришни буюрди. Қоронғиликдан фойдаланиб, солдатлар Нагожи ва Савланинг жасадини ҳамда бешта ярадорни дарахт остига келтирдилар.

— Мана, энди тонг отишини кутамиз. Сўнг нима қилиш кераклигини маслаҳатлашамиз. Сен бунга нима дейсан?

— Соҳиб! — қутуриб кетган Ҳамбир ўзини зўрга ушлаб деди: — Соҳиб! Унда кеч бўлади. Ҳозир у якка ўзи шу ерда эканлигида қўлга олишимиз керак. Бўлмаса кеч бўлади. Эрталаб Гану билан Малхари келиб қолишлари мумкин. Унда тирик қолмаймиз. Биз уни ҳозироқ қўлга туширишимиз лозим...

Фаужар чуқур хўрсиниб Ҳамбирнинг гапини маъ-

қуллади. Улар яна бир чорани қўллаб кўришди: томдаги тешикдан уй ичига ёнаётган қуруқ повдалар боғламини ташлай бошладилар. Лекин Хиндурав бу ҳужумни ҳам даф қилди.

Тун ярмидан оғанди. Қишлоқ аҳли эшик бўсағасида туриб, дарё лабида бўлаётган ҳодисага ғамгин қулоқ тутиншарди.

Тун аста-секинлик билан чекиниб борарди. Дарахт шохидаги лампа-чиروқлар хиралашди. Баъзиларнинг пилиги тугаган бўлса, баъзиларнинг мойи тугаганди. Одамлар қўрқув-даҳшатдан дир-дир титрардилар. Панжобликлар бу тунни беаёв лаънатлаб, қўрқув билан дарахт орасидан зимистонликка тикилардилар: бу ердан Хиндуравнинг одамлари келиб қолиши мумкин эди.

Қандайдир сўнгги чорани қўллаш лозим эди, ниҳоят Фаужар Хамбирга деди:

— Фақат бир чора — деворни тешишгина қолди, холос. Сен нима дейсан?

Хамбир қувониб кетди:

— Уй меники, ҳеч нарса керак эмас. Розиман, деворни бузаверишглар!

Тош деворга урилаётган ломларнинг жаранги эшитилди.

Тонг ота бошлади. Осмон қип-қизил бўлиб ёришди. На Малхари, на Шива, на Ганудан дарак бор эди. Тун бўйи уйқусизлик ва ваҳимали кечадан чарчаган Мангла бузилаётган девор тошларининг қимирлашини кўриб сўради:

— Энди нима қиламиз? Ҳозир девор қулаб тушади.

— Бардам бўл, Мангла! Қимда-ким бу ерга кирмоқчи бўлса, шартга отиб ташлаймиз. Милтиқни тайёрлаб, ўқларни санаб кўр-чи.

Хиндурав хотинининг ўқдонини олиб кўрди, унда битта ўқ қолганди, холос. Кейин ўзиникига қаради, ўзиникида ҳам биттагина ўқ қолган экан.

Ташқаридан берилган қаттиқ зарбадан девор қимир-

лаб кетди. Сувоқлар кўчиб туша бошлади. Бир неча жойдан ломлар ичкарига тешиб кирганди.

Хиндурав деворга суянди. У миллигини ерга қўйди-да, унга икки қўлини қўйганча ўйланиб қолди. Мангла қулаётган деворга қараб сеҳрлангандек тикилиб турарди. Тўсатдан девордан тош қулаб тушди. Бехосдан дўлаб юборган Мангла орқасига тисланди-да, эри томон ташланди.

— Ҳозир! Ҳозир улар бу ерга кирадилар! Нима қиламиз? — Хиндурав хотинининг кўз ёшларига қараркан, хотиржамлик билан деди:

— Мангла! Фақат бир йўл қолди — ўлишдан бошқа чора йўқ.

— Ўлиш?

— Ҳозир девор қулайди, улар бу ерга бостириб кирадилар. Ёнимизда қолган иккита ўқ билан нимаям қила олардик? Биз бари бир қўлга тушиб ҳалок бўламиз. Мен уларнинг қўлига тириклайин тушишни истайман.

— Унда нима қилмоқчисан? — қўрқиб сўради Мангла.

— Милтигингни ўқла! — буюрди у.

Мангла милтигини ўқлаб бўлгач, деди:

— Мана, тайёр.

Тонгинг олов ранг шафағи бузилган девор тирқишидан мўраларди. Хиндурав шу тирқишга қараганча:

— Сен мени отишинг керак, — деди.

Мангла сергакланди.

— Отишинг керак? Сени-я?

— Ҳа, бу ишни сен мени, ёлғиз мени деб қилишинг керак!

— Мен-чи? Мен нима бўламан? Йўқ, бу ишни қилолмайман!

— Мангла! Агар сен мени шарманда бўлишимни истамасанг, сўнгги ўқингни менга бағишлайсан.

Мангланинг оёқ-қўли титрарди. Лаблари қуруқшаб қолганди. Боши тўсатдан айланиб кетди-ю, баногоҳ мувозанатини йўқотиб, Хиндуравнинг кўкрагига пешона-сини қўйди. У ўзига келиб, бошини кўтарганида, пешонасидаги кункуси эрининг кўкрагига муҳрланганини кўриб қолди.

— Йўқ! Унда... Бўлмаса,— деди Мангла,— сен ҳам... сўнгги ўқингни менга бағишлайсан. Шунда иккимиз... Унда... бир ўзим бу фоний дунёда қолиб тирик-лайн ёнаманми? Йўқ, йўқ! Сендан ўтиниб сўрайман!..

— Мангла, мен бу ишни қилолмайман.

— Йўқ! Қилишинг керак. Иккимиз ҳам... Биз... иккимиз ҳам ўз ишимизни қиламиз.

Девор иккига ажралди. Фаужарнинг:

— Бараварига уйга бостириб киришлар! Тирик-лайн ушланглар!— деган бўйруғи эшитилди.

Солдатлар буйруқни бажаришга улгурмаган ҳам эдиларки, баногоҳ уйдан бирданига отилган икки ўқ овози бирга қўшилиб янградди. Солдатлар қўрққанларидан ўзларини девордан олиб қочдилар.

Орадан анча вақт ўтгач, улардан бири довяораклик қилиб ичкарига мўралади.

— Ҳой! Ҳаммаси тугабди! — дея қичқирди-да, туйпукдан ичкарига кириб кетди. Унинг кетидан қолганлар ҳам эргашдилар.

Улар билан бирга уйга Ҳамбир ҳам кирди. Қоронғиликка диққат билан тикилиб, ниҳоят икки жасадга кўзи тушди.

Хиндурав билан Манглани уйдан олиб чиқдилар.

Ҳамбир Мангладан кўз узолмасди. Кўзига ёш қуйилиб келди. У синглисининг муздек чеҳрасини силаркан, телбаларча:

— Мангла! Мангла! Нима қилиб қўйдинг? — дея такрорларди, холос.

Шу пайт Варана тарафдан отишма товуши эшитилди. Солдатлар саросимага тушиб қолдилар.

— Гану! Малхари! Улар келишяпти!

Фаужар тумтарақай қочиб кетаётган солдатларни зўр қийинчилик билан ушлаб турарди.

— Ҳой, Хамбир! Чикхалвадига қочиш керак! — қичқирди, Хамбирга.

Бироқ Хамбир ҳеч нарсани эшитмасди.

Ҳикоялар

ГОВУҚ ЎҒРИСИ

— Ҳой, Раму, ниманинг пайдан бўлиб юрибсан бу ерда? — ғазаб билан қичқирди кампир кўзларини чақчайтирганча.— Қани, туёғингни шиқиллатиб қол-чи!

— Оббо бувижон-ей, бор-йўғи битта товугингизни олишса олишибди-да, шунга ҳам уйқунгизни ҳаром қилиб ўтирибсизми? Менинг ўрнимда бўлганингизда, билмадим, нима қилган бўлардингиз-а? Ўғрилар мени шипшийдам қилиб кетдилар.

Раму шундай деди-ю, аста-секин юриб кета бошлади.

Раму баланд бўйли, чўп-устухон, қоп-қора юзли кимса эди. У эскидан қолган рўдапо кўйлак, бошига ўнгиб кетган салла ўраган, бўйнига эса йўлбарснинг бир неча қозиқ тишларидан ясалган мунчоқ осиб олганди, елкасига ташлаб олган дхотисининг кенг учи белига тушиб турарди, қўлларидан чаққонлик машқини олволгани шундоққина сезилиб турарди. Бу қўллар ҳаракатга келганида панжалари орасидан садақа сўраш учун узатиладиган тунука товоқ ва тирсак узунлигидаги ёғоч таёқни кўриш мумкин эди.

Раму ройиш бўлганлиги сабабли ҳаётдан кўп нарса ни талаб қилмасди. У очидан ўлмаслиги учун бор-йўғи тунука товоғи, таёқчаси ва қишлоғининг номигина асқатарди, холос.

Қачонлардир Рамунинг уйи бўлганди, бироқ бу уйни амакиваччаси ҳийла-найранг билан эгаллаб олганди.

Ана шундан бери Раму тиламчилик қилишга мажбур бўлиб қолганди

Мабодо Раму бирон йигин бўлишини эшитиб қолгудек бўлса борми, дарҳол у йўлга тушарди, баъзан бир неча ўн миля йўл босишга тўғри келсаям, ҳеч эринмасди. Агар бирон ҳовлида товуқ галаси у ёқда турсин, биронта товуқ борлигини билиб қолгудек бўлса, у ер тагидан чиққандек шу хонадон эшигида пайдо бўлиб садақа сўрарди.

Одатда, Раму кетгач, уй эгаси тўсатдан севган товуғи йўқолганлигини сезиб қоларди-ю, бу мушукнинг иши бўлса керак, деб уни лаънатларди.

Раму бу ишни шу усулда амалга оширарди: қайси уйда товуқ борлигини билиб олган Раму ўша ондаёқ шу эшик бўсағасида пайдо бўларди-да, бир қўли билан тунука товоқчасини ушлаб тиламчилик қилиб турарди, иккинчи қўли билан эса чўнтагидан уч дона дон оларди. Дондан бирини бегона кўзга билинтирмай товуқнинг олдига ташларди, иккинчисини эса ундан берироққа, учинчисини ўз олдига ташларди. Алданган товуқ донни ейиш учун олдига келган заҳотиёқ, Раму вақтни қўлдан бой бермай, унинг бўйнидан гиппа бўғиб оларди.

Уй эгаси хайр-аҳсон олиб чиққунча, Раму ишини бажариб, худди ҳеч нарса бўлмагандек тураверарди. Кейин хайр берганга миннатдорчилик билдириб, тунука товоқчасида уй эгаси берган хайрни, қўйинда эса товуқни олиб шошилмай бу уйни тарк этарди.

Бирон кимсанинг товуғини ўмаролмаган қора кунларида у қишлоқни тарк этиб, ён-атрофда ёки ўрмонда, эркин қушларга тузоқ қўярди. Раму қўлтиғи тагидан таёқчасини олиб, паррандани нишонга олиб отарди; таёқ Вишнунинг сеҳрли гардиши каби учиб бориб яшиндек нақ мўлжалга тегарди. Унинг ўлжасиз — қўли қуруқ қайтган кун бўлмасди. Эндиликда Раму ўрмон қушларига калхат каби, товуқларга эса мушукдек хавф-хатар сола бошлади. Қишлоқ аҳли уни кўрди

дегунча, ўз товуқларига эҳтиёт бўлардилар, иш шу даражага етдики, товуқ ҳақида гап кетди дегунча, Рамуни эслашарди. Шунинг учун ҳам одамлар оғзидаги уч сўз: «Раму», «товуқ» ва «ўғри» сўзлари «Раму товуқ ўғриси», деган иборани англатарди.

Рамунинг бу касби кори кундан-кунга касодга учраб борарди; қишлоққа кирди дегунча уни турткилаб ҳайдардилар.

Мабодо, бирон қишлоқда уй бекалари: «Рамудан кўра мушук ҳам тузук», дейишгудек бўлса, демак, бу қишлоқда унинг учун йўл берк, деган сўз эди. Кундан-кунга бундай қишлоқларнинг сони тобора ортиб борарди. Раму энди автомобиль тўхтайдиган ерларда пайдо бўла бошлади, аввал тунука товоғига нон, қуригилган ловия соладиган бўлсалар, энди суюқ чой қўйиб берадиган бўлдилар.

Кунлардан бир кун бомбейлик бир киши ундан:

— Раму, нега сен Бомбейга бормайсан? — деб сўради.

— Нима бўпти, агар хоҳласам боравераман, — деб жавоб қилди Раму ва шу ондаёқ: — Бомбейда товуқлар борми? — дея қизиқиб сўради.

— Йўқ, товуқларни нима қиласан?

— Товуқлар бўлмаса Бомбейда нима қиламан.

Унинг иши қанчалик юришмай қолса, энди у нима қилиши кераклиги ҳақида шунча ўйлайдиган бўлиб қолди. «Қишлоқни ташлаб, дунёни кезиб чиқсам бўлмасмикин, — ўйларди у. — Сатарадан Қолхапурага бир ўтиб келмайманми. Бир йўла ташлаб юборган ҳунаримни ишга солардим».

Раму шундай қарорга келиб, кунлардан бир куни Сатара шаҳрига кириб борди. Бир мусофирхонада тунаб, душанба куни чошгоҳда камбағаллар даҳасидаги бир хонадоннинг остонасида пайдо бўлди. Уй эгаси садақа олиб чиққунча, Раму ўз ишни бажариб бўлганди.

Кечкурун уй эгаси икки келини билан кўлларида чироқ ушлаб товуқларни роса қидириб, ҳеч топишолмади. Ниҳоят, улар қўшилариининг уйларига мўралаб қарасалар, товуқ хотиржам кўноқда ўтирган экан. Келиндан бири чиқиб, товуқнинг оёғидан ушлаб олди-да, саннай кетди:

— Ҳа, ярамас. Ҳеч бир фойда келтирмайсану, яна бировларнинг ҳовлисида сандироқлайсан-а!

Бечора товуқ худди мен гуноҳкор эмасман, дегандек қаттиқ ва жонҳолатда қақолади. Шу заҳотиёқ бўсағада кампир пайдо бўлди.

Ҳой, келин, нега менинг товуғимга чанг соляпсан? Бу нима деган гап?— дарғазаб қичқирди у.

— Ҳеч-да, бу менинг товуғим! Уни қидирмаган жойим қолмади, қарасам сизникида экан. У адашиб кириб қолган бўлса, ҳе йўқ, бе йўқ, сизники бўлиб қолар экан-да.

— Худо ҳаққи, рост айтяпман, бу менинг товуғим!

— Ҳеч-да, бу менинг товуғим, янглишяпсиз!

— Ҳеч янглишаётганим йўқ. Бу ўзимнинг товуғим!

— Уялмайсизми, кўзингизни лўқ қилиб алдагани! Меники дедимми, тамом-вассалом, меники!

— Ўзингиз уялсангиз бўларди,— жанжалга аралашди иккинчи келин.— Агар товуқ сизникига кириб қолган бўлса, дарров у сизники бўлиб қолар экан-да, а?

— Вой, тавба, ҳали ўзимнинг товуғимни ўзимники дейишга уялишим керак экан-да. Ёлгон гапиргани нега сен уялмайсан?

Бу шовқинга кампирнинг келинлари ҳам югуриб чиқдилар. Улар сариларини белларига қистириб, ҳужумга ўтдилар.

— Тўхта деяпман! Нима демоқчисан, бу ерга кириб, товуғимизга эгалик қилганинг етмагандек, устига-устак, кампирни ҳақорат қиласанми?— қичқирди улардан бири товуқ ушлаб турган келиннинг сочига чанг соларкан. Уртада ур-сур бошланиб кетди. Одамлар йиғилиб уларни

ажратиб қўйдилар. Маълум бўлишича, бу товуқ кундуз куни номаълум эракдан сотиб олдинган экан. Ниҳоят улар товуқ қаердан топиб олинган бўлса, ўша ерда қолиши керак, деган хулосага келдилар.

Раму шу топда Сатарадан узоқда—йўлда кетаётган эди.

... Раму бошқа қишлоққа тонг-сахарлаб кириб келди-да, зум ўтмаёқ ишга киришиб кетди.

Эндигина товуқни ўғирлаб уйдан узоқлашган ҳам эдики, миршабга дуч келиб қолди. Миршаб уни шу қишлоқнинг одами деб, унга мурожаат қилди.

— Ҳой, яхши одам, менга ким товуғини сотаркин, билмайсанми?

Рамуга бахт кулиб боққанди.

— Биласизми,— деди у,— мен товуқ сотишга кетаётган эдим. Олмайсизми?

— Ие, ишим ўнгидан келди-ку!— суюниб кетди миршаб.— Қани, кўрсат-чи?

Раму қўйнидан товуқни олиб миршабга узатди. Миршаб товуқни қўлига олиб, у ёқ-бу ёғини ушлади-да, баҳосини чамалаб деди:

— Айт-чи, қанча сўрайсан бунга? Қани?

— Икки рупия бўлса инсоф юзасидан бўлади,— жавоб қилди Раму.

— Яхши, икки рупия десанг, икки рупия-да. Ишим ўнгидан келди!— деди миршаб хурсанд бўлиб. У Рамуга икки рупия тутқазди-да, харид қилган нарсасини олиб йўлида давом этди. Раму ҳам ўз йўлига кетди.

Қишлоқдан унча узоқ бўлмаган жойда анжир дарахти тагида у фаужарни кўриб қолди. У хаёлга толганди, худди дунёни тарк этган одамдек атрофга бепарво назар ташлаб, ўйламай-нетмай ўтларни юлиб оларди-да, оғзига солиб чайнар ва шу заҳотнёқ туфлаб ташларди; бу орада узун мўйловини силаб ҳам қўярди. Ёнидаги дарахтга милтиғини суяб қўйганди. Фаужар шимини тиззасигача шимариб, оёғининг болдирина зўр бериб қаши-

ганидан тимдалаб юборганди. Унинг чеккиси келарди-ю, бироқ бахтига қарши сигаретаси тамом бўлиб қолганди.

Фаужар узоқдан Рамуни кўриб қолгач, чайнаётган ўтти туфлаб ташлади-да, унга гап қотди:

— Ҳой, қайси тарафдан келяпсан?

Раму ўтирган кимса томонга ўгирилмай жавоб қилди:

— Варана водийсидан.

— Ҳа, шундай дегин. Утириб дам ол, муҳтарам зот. Сигаретанг бўлса бир чектирмайсанми, а?

Раму шошилмай, секин-аста унинг ёнига борди-да:

— Жаноб фаужар, бу ерда ўтириб, ўт чайнашга сизни нима мажбур қилди? Сиз худди...— Рамуниинг тили гўлдираб, энди кетишга чоғланган ҳам эдики, бироқ ерда ўтирган фаужар қариқизга беланиб ўтлаб юрган хачирни бармоғи билан кўрсатиб, сўради:

— Мана бу хачирдек деб айтмоқчимсан?

— Сизга нисбатан шундай дейишга қандай тилим боради. Ахир сиз давлат одами бўлсангиз.

— Эҳ, муҳтарам зот, давлат одами деганиннг нимаси.

Хизматимдан қамоқда ўтирганим минг марта афзал.

— Тавба, бу дунёдаги одамларни тушуниш қийин,— гап бошлади Раму,— бир хили қамоқни яхши деса; бошқаси ёмон дейди. Кимдир миршаб бўлган дуруст деса, яна кимдир ўғри бўлган афзал дейди. Қай бирига қулоқ солишни билмайди киши. Марҳамат, сигаретадан чекинг.

Икковлари сигаретадан чекиб гапни давом эттирдилар.

— Шулардан фақат биттаси тўғри,— деди Раму.— Қамоқ ҳам, миршаб ҳам, ўғрилик ҳам—ҳаммаси бир гўр. Ўғри бўлсанг, қамоққа тушасан, қамоқда ўтирсанг, элбатта у ерда миршаб бўлади.

Фаужар бир оз довдираб қолди-да, лекин шу заҳотиёқ уни огоҳлантириб деди:

— Э, тўхта-чи! Сен менга аввал шуни тушунтириб бер-чи, сенин-ча, ўғри билан миршаб бир одамми?

— Мана бундай,— жавоб қайтарди Раму.— Сизларнинг хизматингиз ўғриларни тутиб бериш. Ўғрини тутдингми, тамом, юқори мансабга кўтарилишингиз мумкин. Тўғри эмасми?

— Ҳа, тўғри.

— Агар ўғри қочиб кетса, унда нима бўлади?

— Унда хизматдан ҳам жўнашга тўғри келади,— жавоб қайтарди фаужар, сўнг ҳазили ўзига кор қилиб, хандон отиб кулди.

У кулгидан тўхтагач, Раму яна гапира бошлади:

— Демак, ўғри қочса унда сиз ҳам хизматдан четлашасиз. Энди сиз менга айтинг-чи, агар ўғрилар ўғриликни ташлашса, унда сизлар нима иш қиласизлар?

Фаужар бундай саволни кутмаганди. У саросимага тушиб қолди.

— Ҳа-я, унда бизнинг ишимиз нима бўлади, а, сен ўзинг шунга нима дейсан-а?— иккиланиб сўради у.

— Ҳозир айтаман. Унда ўзинглар ўғрилик қила бошлайсизлар.

— Нега энди?

— Нега дейсизми? Ўз-ўзидан маълум, қорин мажбур қилади. Мана, бизнинг бошлиқларимиз ўғриларни тутиб, уларни қамоққа қамаб қўйишади. Муддати тугагач, уни озодликка чиқариб юборишади. Лекин улар ҳеч қачон ўғри нима учун ўғрилик қилади, деб ўйлашмайди. Улар шунини тушунишлари керакки, қорни тўқ одам ўғрилик қилмайди. Агар ўғрилик бўлмаса, сизларнинг керагингиз йўқ. У вақтда кимниям тутиб берардинглар. Шунинг учун ҳам ўғри бор жойда миршаб ҳам бўлади деяпманда.

— Сен ғаройиб одам экансан, ақлинг бало,— ҳурмат билан деди фаужар Рамунинг узундан-узоқ гапига қулоқ солиб.

Улар суҳбатлашиб ўтирган чоғида Рамудан товуқ сотиб олган миршаб бир уй олдига келиб тўхтади-да, уй бекасидан:

— Хоним, манави товуқни пишириб беролмайсизми, а? Бошлиғимиз икки соатдан кейин тайёр бўлсин дегандилар,— деб илтимос қилди.

Аёл бажонидил рози бўлиб, эндигина товуқни патини юлишга чоғланган ҳам эдики, шу онда товуққа тикилиб қараркан, тўсатдан:

— Ахир бу менинг товуғим-ку,— деб қичқириб юборди.

— Нималар деяпсан, жонгинам, эсинг жойидами ўзи?— жаҳли чиқди миршабнинг,— мен уни ҳозир сотиб олдим-ку.

— Йўқ, йўқ, худо ҳаққи, рост айтяпман, бу менинг товуғим,— ўз гапини маъқуллаб туриб олди аёл.

— Ҳали товуғимни сен ўғирлагансан ҳам деярсан?— қичқирди миршаб фиғони фалакка чиқиб.

Шу ондаёқ ҳар нарсани билишга қизиқувчи томошатаалаб қўни-қўшнилар уларни ўраб олиб, товуқ шу аёлники эканлигини бир овоздан маъқулладилар. Миршаб миқ этмай оломон орасидан чиқди-да, Рамуни кидириб кетди. Уни бошлиқ билан бамайлихотир суҳбатлашиб ўтирганини кўрган миршаб дўқ уриб сўради:

— Қани, айт-чи, бундан бир неча дақиқа аввал менга сотган товуғинг қанақа товуқ эди?

— Ҳалиги товуқни айтяпсизми? Оддий товуқ эди, нимайди?— бамайлихотир жавоб қайтарди Раму.

— Қани, ўрнингдан туриб, олдимга, туш-чи!

Раму ўрnidан турди.

— Исминг нима?

— Исмин Раму-товуқ...яъни Раму Қундиба.

... Бир ярим ойдан сўнг Раму қамоқни тарк этди. У синчковлик билан ёғочига қаради-да, товоқчасини уриб қўйди, ундан чиққан овозга қулоқ соларкан, у ҳали ҳам аввалгидек ўзгармай турганига ишонч ҳосил қилиб, йўлга тушди.

Орадан тўрт ой ўтди. Бу орада Раму ўзининг машаққатли ҳунарини эслабгина қолмай, балки унга муҳим

янгилик ҳам киритди. Энди тўқ кулранг товуқ бир дақиқадаёқ тимқора ранга бўялиб ўз эгасига ўша куниёқ сотилиши мумкин эди. Шундан сўчи Раму икки рупияни чўнтагига солиб бир неча вақт бу қишлоқни тинч қўярди. Лекин шу куни кечқуруноқ қилган харидидан хурсанд бўлган уй бекаси ўзининг тўқ кулранг товуғининг йўқолганини пайқаб қоларди. Бир неча кундан сўнг қаердандир йўқолган товуқ пайдо бўлиб қоларди-ю, уй бекасининг севинчи ичига сигмай кетарди. Бироқ унинг хурсандлиги узоққа чўзилмасди, чунки шу тобда сотиб олган қора товуғи ғойиб бўларди. Уй бекаси бу ғалати ҳодисанинг сирини билишга ҳарчанд уринмасин, барибир ўйининг поёнига етолмасди, тез фурсатда ўтиб борувчи вақт бу сирни ўзи билан олиб кетарди.

Лекин қишлоқ аҳли қанчалик содда ва лақма бўлмасинлар, бир оз вақт ўтгандан сўнг улар ўз товуқларининг йўқолиши Рамунинг пайдо бўлиш пайтида рўй беришига ақллари ета бошлар ва дарҳол товуқ ўғриси ҳақидаги ёмон мишмишлар ён-атрофга зум ўтмаёқ тарқаларди.

... Раму қишлоқлардан бирига кириб келганида кун ниҳоятда иссиқ эди. У бир уйнинг олдига келиб тўхтади, бу уйнинг айвонида ёшгина жувон беланчакда бола тебратарди. Сал нарироқда қўлида таёқ ушлаб олган кампир ўтирарди. Унинг олдида қуритиш учун гармдори ёйиб қўйилганди.

Вовиллаган ит беҳосдан Рамуга ташланди; у дхотисининг почасини туширди-да, қўлидаги таёғи билан итни ҳайдаб, ҳовлига кириб кела бошлади. Қуритиш учун ёйилган гармдорини тўзғитиб юборишдан қўрққан кампир ўрнидан турди-да, таёғи билан итни бир туширди. Ит ақиллаганча бир чеккага кета бошлади, шу пайт аёл Рамуга гап қотди:

- Хўш муҳтарам зот, сени а ким керак?
- Товуқ сотмоқчиман, олмайсизми?
- Қани, кўрсат-чи? Қанақа экан у?

— Оддий қора товуқ, тухум қилади. Баҳоси икки рупия.

Кампир ишонқирамай калласини чайқаб, шанғиллай кетди.

— Кўринишдан юлдузни бенарвон урадиганга ўхшайсан, дарёдаги балиқни ҳам икки бараварига пуллайдиган кўринасан.

— Онажон мени бекорга хафа қилияпсиз. Мен сизга қарға эмас, балки товуқ сотмоқчиман.

Камтарлиги кампирга ёқиб тушган Раму қўйнидан товуқни олди-да, унга узатди. Кампир товуқни у ёқ-бу ёғини обдон кўриб чиққач, келинига узатаркан деди:

— Икки рупияга арзийди-а, шундайми?

— Ойи, бу ахир менинг товуғим-ку!— қичқирди ёш жувон.

Ҳақиқат дарҳол юзага чиқди. Рамуни округ марказига олиб кетдилар, у ерда бир неча кундан сўнг ҳокимият қарори: унга уч ой қамоқ муддати белгиланган эди.

... Қамоқдан чиққанининг иккинчи кунини тонготар пайтида Раму йўл ёқасидаги дарахт тагида ўтирарди. Унинг ёнида гулхан ёқиш учун тайёрлаб қўйилган бир тўда қуруқ шох-шабба ётарди, холос. Гулхан ёқиш учун Рамунинг гугурти йўқ эди, шунинг учун у биронта йўловчининг ўтишини сабрсизлик билан кутарди.

Куз. Теварак-атрофда аччиқ изғирин еларди. Қушлар жунжикканча дарахт шохларига қўниб олгандилар, улар дам-бадам қанотлари остидан каллаларини чиқазиб сабрсизлик билан шарқ тарафга тикилардилар — гўё қуёш чиқиб, уларни совуқдан қутқаришини илтижо қилаётгандек кўринадилар.

Чиқиб келаётган қуёшнинг илк шафағи аста-секин қоронғиликни ёрита бошлади. Бугунги кун бошланаётганида, йўлда ҳали ҳеч зоғ кўринмасди, Рамунинг назарида совуқ уни ерга михлаб қўйгандек туюларди.

Узоқдан икки йўловчи кўринди, Раму жонсараклик билан уларда гугурт топилармикин, деб фол-оча кетди,

бу ўй уни шунчалик қамраб олгандан, ҳатто тишининг такиллаши ҳам тўхтади. Йўловчилар яқинлашиб қолгандилар. Улар устларига иссиқ жун шолрўмол ёпиниб олгандилар, бирининг бошида салла, иккинчиси эса қордек оппоқ топи кийиб олганди, агар топи кийиб олган кимса бу об-ҳавода елкасига катта шолрўмол ташлаб олмаганда борми, худди думи юлинган товуққа ўхшарди. Топи кийиб олган кимса шаҳарлик эканлиги, унинг ҳамроҳи эса ўзига тўқ деҳқонлиги яққол кўриниб турарди.

Йўловчилар Рамуга ёнма-ён келгач, у:

— Жаноблар, сизларда гугурт топилмайдими?— дея уларни чақирди.

Йўловчилар тўхтадилар. Уларнинг ҳам яхшигина совуқ қотганликлари кўриниб турарди. Улардан бири Рамуга гугурт узатди. Раму совуқ қотганидан қовушмаётган бармоқлари билан гугуртни чақди. Қуруқ шохшаббалар бир зумда гуриллаб ёна бошлади. Учовлари ҳам жонбахш гулхан атрофида чордана қурдилар. Аланга совқотган мускулларни бўшаштирди. Жонга роҳат бахш этувчи иссиқлик таналарига югуриб, уларни суҳбатга ундади.

— Қаёққа кетяпсизлар?— қизқиқиб сўради Раму улардан.

— Кундалвадига,— жавоб қайтарди топи кийиб олган киши.

— Нима иш билан шуғулланасизлар?

— Мен маърифат тарқатувчиман, дўстим эса деҳқон.

Бир оздан сўнг учовлари ўринларидан туриб йўлга равона бўлдилар.

— Мана сиз, маърифат тарқатувчиман, дедингиз, бу нима дегани?— узоқ ўйлаб гап бошлади Раму.

— Мен одамларга янгича яшашни ўргатаман. Уларни уй-жойларини озода тутишга, кийим-бошларини тоза кийишга, тез-тез ювиниб туришга... ва бошқаларга даъват этаман.

— Ҳай-ҳай-ҳай, жуда зўр-ку!— қичқириб юборди Раму.— Агар инсон ўз одатини тарк этгиси келмаса-чи, унда нима бўлади?

— Нимаям бўларди? Уни зўрлаб ювинтириб бўлмайдику, ахир.

— Масалан, мен озода яшагим келади, лекин ҳеч уддасидан чиқолмайман-ку?— сўроққа тутарди Раму.— Бугун менинг ювинмаганим ва кийим-бошимга сув тегмаганига саккиз кун бўлади.

— Нима қилиш кераклигини ўзинг билмайсанми?

— Билишга-ку, биладан-а, аммо совунни қаердан топаман?

— Сен учун совунни мен топиб беролмайман-ку!

— Ундай бўлса маслаҳатингиздан менга нима фойда?

Маърифат тарқатувчи ўзини ҳақоратлангандек сезди, қуриққина қилиб Рамудан:

— Ўзинг нима иш билан шуғулланасан?— деб сўради.

— Менми? Товуқлар билан...

— Яъни, қандай қилиб?

— Қандай қилиб бўларди, шундай қилиб. Товуқни бир қишлоқдан олиб, иккинчи қишлоққа сотаман.

— Бу ишдан қанча капитал орттирдинг?

Кун тобора исиб борарди.

Раму шошилмай гап бошлади:

— Капитал дейсанми? Ҳеч қанча. Уч дона донга битта товуқ келади, олтитасига—иккига, тўққизтасига—учта ва ҳоказо.

Тараққиёт тарғиботчисини бу гап рўйирост ўйлантириб қўйди.

— Бу нима деганинг, тушунтириб беролмайсанми?

— Бу деганим,— бажонидил тушунтира кетди Раму,— товуқни ўғирлаб, уни сотиш учун менга учтагина дон кифоя, бундан ҳеч қандай капиталнинг ҳиди келмайди.

Маърифат тарқатувчи Рамудан ҳазар қилиб, ортига тисарилди-да, ғазаб билан қичқариб юборди:

— Бундан чиқди, сен ўғирлик билан шуғулланар экансан-да, а?

— Ҳа, жаноб ўқитувчи,— пинагини бузмай жавоб қилди Раму.— Қараб турсам, сиз «ўғирлик» сўзини «иш» билан аралаштириб, «капитализм»га тақаб қўяяпсиз. Сиз жуда доносиз. Лекин бу ерда сиз хато қиляпсиз. Тўғри айтишар экан: «Ҳаддан ташқари кўп ақл фойда келтиравермайди», деб.

Тарғиботчининг ғазабдан чаккалари тортишиб кетди.

— Нима?— деб бақириб юборди у.— Қапитализм нималигини биласанми ўзинг? Агар сен жуда ақлли бўлсанг, тушунтириб бера қол!

Раму унга қарамай жилмайганча жавоб қилди:

— Мен бир нарсани, капитализм бутун дунёни босиб олганлигини биламан, холос, жаноб. Эндиликда эса у ер-бу ерда унинг думини тугаяптилар.

— Йўқ, сен менга мазмунини тушунтир.

— Қандай қилиб тушунтирсам экан,— Раму бир оз ўйга толди.— Мана, масалан, сизни олайлик. Сиз капитализм нима эканлигига менинг эқлим етмайди, деб ўйлайсиз. Ана шунинг ўзи капитализм-да.

Маърифат тарқатувчи жанобнинг ҳайратда қолганлиги сезилиб турарди, у Рамунинг бунчалик фаросатлигини билмаганди.

— Ақлинг бало экан. Лекин ўғирлик билан шуғулланасан-да, бу ишинг яхши эмас,— деб қўшиб қўйди.

— Жаноб,— деди Раму,— менинг уйим ҳам, ерим ҳам, ноним ҳам йўқ, шунда нима қилишим керак?

— Ҳозир ўғирлик қилиш ярамайди. Ахир биз эндиликда мустақилликка эришдик.

— Бу гапни мен ҳар кун эшитаман. Лекин мен сизларнинг озодлигингизни ҳеч ҳис қилолмаяпман. Эндиликда ёмон дейишга тилм бормади. Чунки ҳаётдаги барча ёмонликларни кўрганман. Яхши ҳам деб айтол-

майман. Чунки мен учун ҳеч нарса ўзгаргани йўқ. Энди нима қилишим керак?

— Тарғиботчи Рамуга қаради-ю, лекин ҳеч нима демеди.

Шу пайт улар йўл ёқасидаги бир кулба ёнидаги чойхонага етиб келдилар. Чойхонанинг пештоқига чойнак билан пиёланинг сурати солинган лавҳа осилган эди.

— Отинг нимади?— бехосдан сўради тарғиботчи Рамудан.

Раму дхотисининг кенг этаги остидан қўлларини чиқариб, таёқ билан тоғорача ушлаб турган қўлини олдинга чўзди. Тарғиботчи осонлик билан қўлидаги ёзувни ўқиди: «Раму — товуқ ўғриси».

— Тушунарли,— деди тарғиботчи.— Чой ичасанми?

— Ҳа.

— Ундай бўлса юр. Тоғорачангни олвол.

Улар ичкарига кирдилар. Раму чойни ичиб бўлгач, ўрнидан тураркан, деди:

— Сиз овқатланиб бўлгунингизча мен анави қишлоққа бориб қуруқ ловиядан йиғиб келаман. Зум ўтмаёқ қайтаман.

Раму кетди. Унинг ҳамроҳлари чой ичиб бўлиб, ҳали сигареталарини чекиб улгурмаган ҳам эдиларки, Раму қайтиб келди-да:

— Қани, юринглар!— деди.

Учовлари йўлга тушдилар. Манзил яқин қолганди. Сал нарида Варананинг соҳили кўриниб турарди.

Тарғиботчи гап қотди:

— Раму, сен ақлли одам экансан. Очиғини айтаман. Ўғрилиқни ташла.

— Муаллим,— жавоб қайтарди Раму.— Ўғрилиқ иш ҳам, юмуш ҳам эмас, балки у ов, ов бўлгандаям мароқли ов. Тўғри, баъзан муваффақиятсиз хатолар бўлади. Бу нарса овда тез-тез учраб туради.

Йўловчилар ёнидан чанг-тўзон кўтарганча бир авто-

мобиль тез ўтиб кетди. Раму узоқлашкё гетаётган машинанинг ортидан қараб тураркан, шундай деди:

— Бу дунёда инсон нима билан шўғулланмасин, ўз ҳунарининг моҳир устаси бўлиши керак. Мана шу шофёр ҳам машина ҳайдашни яхши билиши керак, билмаса у йўл ёқасидаги биронта столбага ёки дарахтга урилади-да, ҳалокатга учрайди. Мана мени олайлик, хато қилсам борми, кўнгилсиз воқеага дуч келаман.

— Энди бизнинг мамлакатимиз мустақилликка эришди,— деди тарғиботчи,— сенинг ҳам ҳаётинг тубдан ўзгариши керак.

Чорраҳада миршаб турарди. У Рамуга шубҳа билан қараб, уни қўли билан имлаб чақирди.

— Қайси қишлоқдансан?

Раму ўйлаб-нетиб ўтирмай, қўли билан яқин қишлоқни кўрсатди-да:

— Гхунакиданман,— деб жавоб қилди.

Миршаб уни қўйиб юборди. Раму ҳамроҳларининг ёнига қайтиб келганида тарғиботчи:

— У сенга нима деди?— деб қизикиб сўради.

— Шунчаки мен унга шубҳали одам бўлиб кўринибман. Ҳаммаси яхшилик билан тугади.

Йўлда уларга қарама-қарши пода келмоқда эди. Йўловчилар йўл чеккасига чиқдилар. Тўсатдан подадан ёш буқа ажралиб чиқди-да, Рамуни сузиб юборди. Буқанинг шохлари Рамуга текканида, унинг қўйнида товуқнинг қаттиқ қақиллаши эшитилди.

Тарғиботчи ҳайрон бўлиб:

— Нима бўлди, Раму?— деб сўради.

— Бузоқ полициячингиздан ақллироқ чиқиб қолди, у менинг кимлигимни дарҳол фаҳмлади,— деди Раму хаҳолаб кулар экан.

Йўловчилар ҳам бу ҳақтомадан ўзларини тутолмай кулиб юбордилар.

— Шу йўсин қаҳқаҳа отганча учовлари ўз йўлларига равона бўлдилар.

ОЛМОҚНИНГ БЕРМОҒИ БОР

Қишлоқнинг ўртасидаги минора қўнғироғи иш куни бошланганидан далолат бериб занг урди. Деҳқонлар далага чиқиб кетдилару қишлоқ бир зумда кимсасиз бўлиб қолди. Уйлар ва кўчаларда сукунат ҳукмронлик қиларди.

Шу дақиқада цамхарлар¹ ҳовлисида ҳам сукунат ҳукм сурарди. Шанкар эшиги олдидаги лимон дарахти устида қарқара калласини қанотининг ичига олганча, бир оёғида турарди. Пастда — айвонда Шанкар бутун вужуди билан ишга берилиб кетганди. У бир оёғини узатиб, иккинчисининг тиззасини буккан ҳолда деворга суялган Манья паритнинг² кавушини ямарди. Косибчиликда ишлатиладиган асбоблар — мумланган ип, бигиз, болғача ва михлар атрофда тартибсиз сочилиб ётарди. Бир ўрам тери эса девор олдида турарди. Уйда нонушта тайёр эди, шунинг учун косиб ишни тезроқ тугатишга ошиқарди. Кир ювувчининг кавуши унинг қўлида ялт-юлт қиларди.

Шанкардан сал нарида паритнинг ўзи чўққайиб турарди. У нигоҳини косибнинг қўлидаги кавушдан ололмасди.

Парит Манья 42-йилдан³ бери қишлоқ раҳбари эди.

¹ Цамхарлар — этикдўзлар табақаси.

² Паритлар — кир ювувчилар табақаси.

³ Чамаси, Манья 1942 йилдаги деҳқонлар қўзғолонининг актив иштирокчиси бўлган.

Қишлоқдагилар ундан ҳайиқардилар: унинг айтгани айтган, дегани деган эди. Бундай одамнинг дўсти бўлиш бир бахт эди, буни Шанкар яхши тушунарди. Бир чеккадаги ёғоч устида рамоши¹ Лакху кутиб ўтирарди. Шундан ҳам Шанкарнинг иши ҳали-вери тугамаслиги кўриниб турарди.

Косибнинг қўли ишдан, тили эса гапдан тинмасди: қишлоқда гапдонликда унинг олдига тушадигани йўқ эди. У гапирганда бошқалар жим турардилар. Шанкар бир неча вақт Бомбейда тирикчилик қилиб юрганди, шу сабабдан ҳамқишлоқлари унинг ақли ва билимдонлигини ҳурмат қилардилар.

Бугун ҳам косиб одатдагидек ҳамма масалалар бўйича: Деҳлидаги аҳволдан тортиб то бозордаги терининг нархигача ўз фикрига айтиб бўлди. У ҳазил-ҳузулдан чарчамас, ўзи ҳам кулиб, кир ювувчи ва рамошини ҳам кулдиарди. Шу пайт махар² Малу кириб келди. Уни кўрган Шанкар:

— Нима бўлди? Отнинг тақаси тушиб кетдими? — деб сўради.

— Йўқ. Тасмаси узилибди, — деди-да, Малу сўнг навбат кутиб ўтирди.

Шанкар шу лаҳзада кир ювувчининг кавушини ямаб бўлди-да, эгасига узатди. Сўнг мумланган ишдан бир қатмини узди-да, бигизини олиб Малуга яқинроқ келиб:

— Ушла! Оёқ кийимингни тикиб ол! — деди.

Малу бигиз билан мумланган ишнинг қўлига олиб ишга тушиб кетди. Шу тонда рамоши Лакху ҳам Шанкарнинг ёнига келиб сўради:

— Менгаям берсанг бўларди. Тагчармим кўчиб кетди...

— Бир оз тўхтаб тур, — деди Шанкар керишар-

¹ Р а м о ш и — қишлоқ чегарасини қўриқловчи одамлар тоифаси.

² М а х а р л а р — кўнчилар табақасидаги одамлар.

кан. — Менда биттагина бигиз бор, у икковингизгаям керак. Бошқасини қаердан оламан? Навбат кутиб туришга тўғри келади, бўлмаса Бомбейдаг¹дақа уруш бўлиб кетиши ҳеч гап эмас... — деди-да, хандон отиб кулди.

Цамбхар Шанкар махар ва рамошиларнинг оёқ кийимини қўлига олмасди.² Шунинг учун ҳам у узоқдан туриб Малуга бигизни қаерга тиқиш, ипни қандай қилиб тортишни ўргатиб турарди. Шу пайт косибнинг уйида чой қайнаганди. Шанкар ичкарига кириб кетди. Чойни ичиб, чарчоғи ёзилгач, у яна ҳовлига чиқди. У кўринишдан ҳозиргина девли³дан олинган ажойиб пиёлада Лакхуга чой келтирди. Унга пиёлани узатаркан Малудан:

— Сен ҳам чой ичасанми? — деб сўради.

— Мен ҳеч қачон цамбхарникида чой ичмайман, — бигизни четга қўйиб, ўз ишини кузатаркан деди Малу. — Биз ҳам ўз қадримизни биламиз.

Сўнг у гердайиб мўйловини силади-да, гапида давом этди:

— Мен дуч келган ерда ўтлайверадиган моя эмасман.

— Нима, нима? — сўради заҳархандалик билан Шанкар. — Бу нима деганинг?

— Бу шу деганимки, сен фақат ёлғиз ўзинг ҳақингдагина ўйлайсан. Бузоқлар ичида тиррақи сигир ҳам иззат-ҳурматда деб ўйлайсанми?

Шанкарнинг ғазаби жўш уриб кетди, лекин Малунинг ёши ундан катта эди, шунинг учун косиб ўзини тутиб, иложи борича босиқлик билан:

— Нега энди қочирим гаплар қиляпсан? — деди.

¹ 1946 йилда Бомбейда бўлган денгизчилар қўзғолони назарда тутилади.

² Цамбхар табақаси махар ва рамошилардан юқори тур дди.

³ Девли — уй девориядаги идиш-товоқ қўйиш учун катакларга бўлинган тоқча.

— Нега энди қочирим гаплар қиларканман? Тўғри-сини айтяпман. Сен менинг уйимда чой ичасанми?

— Мен? Сенинг уйингда-я? Бундай бўлиши мумкин-ми ахир? Сен махарсан-ку, мен бўлсам цамбхарман.

— Демак, мен сенинг чойингни ичишим керак экан-да, унда...

— Ҳамма ўз ўрнида туриши керак. Ўз мавқеиға қараб иш тугиши лозим.

— Сенинг мавқеини қанақа экан ўзи? А? Қани, айт-чи?

— Сен менинг тенгим эмассан,— кибор билан деди Шанкар.— Сен мол боқиб, тери тайёрлайсан, холос.

— Сен-чи? Уша терилардан оёқ кийими тикиб нон топасан, тўғрими? Сўнг қорнингни силаб ўтирволиб, мен брахманман деб кекқаясан-да, а?

— Цамбхар махарникида овқатланмаслиги керак.— Шанкарнинг томоғи ғиппа бўғилди.— Худонинг ўзи табақаларни яратиб қўйибди-ку. Мен сенга ип билан бигиз бериб турганимни ўзинг учун шараф деб билгин. Буни бир умр эслаб юр, унутма.

— Унутмайман, унутмайман. Эсдан чиқармайман,— Малу дик этиб ўридан турди-да:

— Қасосли дунё, қилган катта ёрдамнинг — мумланган ип билан бигиз бериб турганлигининг ҳақини қайтармагунимча қўймайман, — деди.

Малу шартта бурилди-да, чиқиб кетди. Цамбхар Шанкар бўлса унинг ортидан узоқ вақт қараб қолди. Шунда у Лакху ва кир ювувчи унга қараб турганларини кўрди-ю, уялиб кетди У Манья билан Лакхуга гуноҳқорона боқиб секингина:

— Махарни хафа қилиб қўйдим, — деди.

Шу воқеадан кейин махар билан косиб гаплашмай қўйдилар. Агар улар тасодифан учрашиб қолгудек бўлсалар, бир-бирларини кўрмасликка олардилар.

Бу мавсум ҳам ўтди. Қора ер кўм-кўк либосини ёйиб, ранг-баранг анвойи гулларга бурканди. Момо ер

худди назокатли келинчакдек ўз бойликларини қалб тўрида сақларди. Боғлардаги майса ўтлар ипакдек товлана бошлади. Бирин-кетин ҳашаротлар чиқаверди. Ранг-баранг капалаклар қанот қоқиб уча бошладилар. Ерда жонланиш бошланди.

Баногоҳ офат рўй берди: қишлоқдаги молларга ўлат тегди. Хонадонларни йиғи-сиғи босди. Дастлаб Шанкарнинг урғочи қўтосига касал тегди: унинг оёқлари шишиб кетганидан, ҳатто қимирлай олмасди. Моли эртасигаёқ кўзлари олайиб жон берди. Шу заҳотиёқ Шанкар Малун чакририш пиятида махарнинг ҳовлисига югурди.

Малу орқасини офтобга тоблаб уйи олдида ўтирарди.

— Малу-нана!— чакрди Шанкар.— Урғочи қўтосим ўлиб қолди. Юр тезроқ!

— Юр? Нега? — пинагини бузмай сўради Малу.— Нима, мен борганим билан молнинг тирилиб қолармиди?

— Йўқ... Нималар деясан... юр... кўрасан.

— Нимасини кўраман? Нима, ўлган қўтосларни кўрмаганманми?

Шанкар кир юувчининг уйи томон югурди. Уларнинг иккови бутун қишлоқни оёққа турғаздилар. «Махарларнинг бурни кўтарилиб кетибди, улар қишлоқдагиларга тупурыптилар. Уларнинг адабини бериб қўйиш керак,— дея жар солди парит Манья ҳамқишлоқларига юзланиб. Донмо унинг бир гапини икки қилмайдиганлар қўлларига дуч келган нарсани олиб, махарларнинг ҳовлисига мўр-малахдек ёпирилиб кирдилар.

Бу хабар Қишлоқ уйига ҳам яшин тезлигида етиб борди. Оқсоқол жанжал кўтарилаётган ерга югуриб келди.

— Ҳой, тўхтаглар! Яқинлашманглар! — қичқирди уларга махар.

Оломон таққа тўхтади. Қир юувчи ҳам тўхтаб қолди. Нафасини ростлаб олгач, у махарга қараб:

— Агар қолган умрингни сақлаб қолмоқчи бўлсанг, айтган гапингни қайтариб ол! — дея қичқирди.

— Менга ҳаётнинг қизиғи йўқ, — хотиржам жавоб қайтарди Малу. — Ҳаётдан тўйдим. Ўзи нима гап? Нима бўлди, тинчликми?

— Ҳозироқ уйнингга ўт қўйиб юбораман...

— Ўзингни қийнаб нима қиласан. Кел, ўзимоқ ўт қўйиб юбора қолай.

— Аввал бу жанжалнинг сабабини айт, нима бўлди ўзи? Қандай воқеа юз берди?

Манья нима учун жанжал-сурон кўтараётганини ўзи билмасди. У бир оз довдираб, нима деб жавоб қайтаришни билмай, ҳаяллаб қолди.

— Ҳа-я, махар тўғри айтяпти, нима бўлган ўзи? — деган овозлар эшитилди ён-атрофидан. — Тушунтириб бер? Нима гап?

Бироқ кир юувчи худда тўнкадек миқ этмай турарди. Оқсоқол Рангу олдинга чиқди.

— Ҳой, Малу, қани, айт-чи, жанжалнинг сабаби нима? Нима бўлди?

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ. Қир юувчи бизнинг ҳовлига ўт қўйгани келибди.

— Хўш, Манья, нега бундай қилмоқчисан? — қатъий сўради оқсоқол. — Ниятинг нима?

Ҳазабдан пишиллаган кир юувчи:

— Шанкарнинг ургочи қўтоси ўлиб қолибди. Махар бўлса уни ҳовлидан чиқазиб ташлашдан бош тортибди, — деди.

— Бу нима сенга, ҳар ким хоҳлаган уйига ўт қўяверадиган мўғуллар даврими? — жаҳли чиқиб деди оқсоқол.

Энди ҳамма кир юувчига қарши чиққанди.

— Улган бир молни деб бутун қишлоқни оёққа тургаздингми? — қичқирди оқсоқол.

Ишнинг бундай тус олганини кўрган кир юувчининг ҳомийлари уялганларидан бирин-сирин чиқиб кета

бошладилар. Бутун қишлоқ қаршисида Маньянинг як-ка ўзи қолди.

— Мени дор тагига олиб борсанглар-да, ўз сўзимдан қайтмайман, — бўш келмасди ҳамон Манья. — Улган молни қишлоқдан ким олиб чиқиб ташлайди?

— Сенга бунинг нима гами тушиб қолди? Молхонангда биронта молни чироқ ёқиб ҳам топиб бўлмайди-ку! Яна сен бу ерда айюҳаннос соласан-а!

Тўда орасидан Шанкар чиқди. У ҳурмат билан қўлини кўксига қўйиб, оқсоқолдан сўради:

— Оқсоқол, нима учун махар ўлган урғочи қўтосимни олиб чиқиб ташлашдан бош тортяпти? Чориги йиртилса, у цамбхарникига югуриб келишни билади-ку. Энди бўлса ҳеч кимни танигисиям, билгисиям келмаяпти.

Малу ҳам ўз ўрнида жавоб қилди:

— Нега билмас эканман, ҳаммасини биламан, агар чоригининг чоки сўкилиб кетса, сен мумланган нй билан бигиз берасан...

— Ана, ана, — унинг гапини бўлди косиб. — Берман-ку ахир.

— Шошмай тур, — деди-да, Малу уйига кириб кетди.

Бир дақиқадан сўнг у қўлида ўз касби корида ишлатадиган асбоблари: ilmoқ ва арқон билан қайтиб чиқди-да, уларни косибнинг олдига қўйиб:

— Сен бир куни ҳожатимни чиқазган эдинг, ilmoқнинг бермоғи бор, мана, ол! — деди.

Косиб махарнинг асбобларига кўзларини олайтириб қараркан:

— Буларни нима қиламан? — деб сўради.

— Мен сенинг бигизинг билан нима қилган бўлсам, сен ҳам шундай қил.

Қишлоқ аҳли бу тасодифдан ўзини йўқотиб қўйган косибнинг устидан қаҳқаҳа отиб кулдилар.

ҚИШЛОҚДАГИ ВОҒЕА

Бу Тука деганлари азиз-авлиё ёки шоир Тукарам ҳам эмас. У бизнинг қишлоқда истиқомат қиладиган оддий Тукадир. У катта одам ҳисобланади: унинг ўн икки акра ери бор, бу, у яшайдиган кўчадаги ҳамма-нинг еридан кўп эди. Тука ҳақиқатанам рожадек яшарди: у ишққмас кунларини базми-жамшид билан ўтка-зар ва ўзига ўхшаган рожалар сингари дару¹ ва ган-жага ўрганиб қолганлиги билан фахрланарди. «Инсон ғурур билан яшайди, у мағрурликда эшакни ҳам ютиб юборади», деган сўзни қайтаришни севарди Тука.

Туканинг чиқиш насл-насаби асли Жанубий сатара-лик эди. Узун мўйлови, оқ салласи, панжаси, қўлида болта, Неруникига ўхшаш садраси², хуллас, нимаики керак бўлса ҳаммаси бор.

Бизнинг Тукани на ғами, на ташвиши бор эди. Қари онаси, иккови яшарди, холос. У ерини ижарага берарди: нимаки керак бўлса — ҳамма нарсаи бор эди. Узи эса қўлини совуқ сувга урмасди. «Инсон ғурур билан яшайди», деган иборани қайтаришни хуш кўрарди у.

Унинг ўртоқлари ҳам ўзига муносиб одамлар эди. Дўстларидан бири қишлоқдаги энг машҳур ифвогар, эти устухонига ёпишган, қирғийникига ўхшаш ингичка бўйинли Аба-жи эди. Иккинчисининг исми эса Банду

¹ Д а р у — хонаки ароқнинг бир тури.

² С а д р а — калта камзул.

эди. Унинг қўли эгри, у доимо: «Бутун дунё: нашаю гўшт билан тирик, улар бўлмаса дунё сувга қулаб тушади», деган гапни қайтарарди. Ўзи эса нашавандликдан оёғини зўрға босиб юрарди. Туканинг учинчи дўсти сил касалига мубтало бўлган махар Балү эди. Қасал уни ишдан чиқазиб қўйганди, у бўлса фақат наша ҳақида ўйлар, гарчи уйда хотини ва икки боласи бўлса-да, бутун топган-тутганини нашага сарфларди.

Туканинг дўстлари худонинг берган куни унинг уйда эдилар. Тука уларни чой, наша билан меҳмон қиларди. Нашани азбаройи кўп чекканидан ўчоқ олдида ўтирган қари онаси ҳам ўзини ёмон ҳис қила бошларди. Сичқонлар эса гангиб, ўзларини таппа-таппа ташлаб юборардилар.

Бир куни тўртовлари одатдагидек чой ичиб ўтирардилар. Шу топ Аба-жи кафтида мошдек нашани эзиб, чилимга солди-да, аъзойи бадани билан сесканганча хуккани чуқур тортиш, сўнг чилим ўртада айлана бошлади.

— Биласанми, Тукарам, мен нима демоқчиман,— гап бошлади Аба-жи. — Энди сен... сен уйлансанг ёмон бўлмасди... Сен бунга нима дейсан?

— Ҳа, ҳа. Тўғри айтасан,— унинг гапини қувватлади Банду. — Ростданам нега уйланмайсан, а?

Ўчоқдаги оловни пуфлаб ёқаётган Туканинг онаси бу гапни эшитиб, қулоғини диккайтирди-да, улар ёнига яқинроқ келиб:

— Тўғри айтишяпти, ўртоқларингнинг гапига қулоқ сол, ўғлим. Биронта қизни танлаганингда эди, яхши иш қилган бўлардинг. Қачонгача бир ўзим йиғиб-териб, пишириб-куйдираман?— деди.

— Нега энди «биронтаси» бўларкан? Менга қандайдир бир бадбашарасини топиб берарсан ҳали. Унақаси менга текингаям керагмас. Мен шундай хотин олишим керакки, авваламбор, у ўқимшли бўлсин,— дея тўнгиллади Тука.

— Бу гапни жиддий айтяпсанми? — тутунни буруқсатиб чиқараркан сўради Балун.

— Ҳа, жиддий айтяпман. Ўқимишли бўлсин. Шун билан менинг наслимга ҳусн қўшсин. Ҳамда бой бўлсин. Ўзиям менга муносиб бўлиши керак. Ана шундай жонотопилса, ўйлаб кўраман.

— Нима, сенинг кўнглингдагидек қайлиқ топиш бизнинг қўлимиздан келмайди деб ўйлайсанми? — бўйинини чолғу асбобидек чўзиб сўради Абажи.

— Сен булар нашани чекиб, қутурган итдек акиллаяптилар, деб хаёл қиляпсанми? — қизишиб сўради Балун.

— Э, йўқ. Мен қарши эмасман, — ўз-ўзидан мағрурланиб деди Тука. — Бу йил янги уй қурдириб, қудуқ қазмоқчиман. Яхшироқ қизни ҳам кўз остига олиб кўймоқчиман.

Ҳамма уйларда чироқлар милтиллаб кўринарди. Итлар акилларди. Туканинг уйида эса ҳамон тўй ҳақида гап борарди.

— Абажи, шундай қилиб, қачон келинни кўргани борасизлар? — яна гапга аралашди Туканинг онаси. У бу ишни тезроқ амалга оширишга ошиқарди.

— Биз нимаям дердик? Бизга қолса, эртага эрта-лабданоқ келин кўргани кетаверамиз. Тукани ўзиям бирон нима десин-да, бизга барча керакли нарсаларни берсин, — жавоб қилди Балун.

— Пулдан кўнглинг тўқ бўлаверсин, — мақтанчоқлик билан деди Тука. — Энг асосийси, келинни топ! Хоҳласанг, пулни ерга сочворишим мумкин.

— Бўлмаса эртаданоқ ишни бошлаб юборамиз, — қатъий деди Абажи.

Ниҳоят, бир куни эрта саҳарданоқ Туканинг уйдан насадан карахт бўлган Абажи, Балун ва Бандун чиқдилар. Абажи ҳар қанча уринмасин, қўтослар қўшилган аравага ҳеч чиқолмасди. Уни Туканинг ўзи судраб олиб

чиқиб қўйди. Ниҳоят, ҳаммалари аравага ўтириб олдилар.

— Ҳой, Аба-жи, қўлтиғингдаги нимади? — сўради Тука.

— Магистрлик дипломи. Келинга кўрсатмоқчиман.

— Қимдан олдинг? Келинга кўрсатишнинг нима ҳожати бор?

— Диплом бўлмаса, сенга қайси ўқимингли қиз тегади, а?

Арава ўрнидан қўзғалди. Улар қишлоқдан ўтиб борардилар. Сўнг йўл бўйидаги Ветала ибодатхонасини кўриб қолдилар. Совуқдан адёлга ўралиб олган Аба аравадан тушди-да, ибодатхона томон йўл олди. Қўлларини ибодат қилишга чоғлаб илтижо қилди.

— Витала, ёрдам қил. Ишимиз ўнгидан келиб, муваффақият билан қайтайлик. Ёрдам қилсанг, суюнчисига бир тола¹ наша чекаман, — ваъда қилди у.

Йўлда давом этдилар. Келинчак қидириб улар Қархад талукасини² кезиб чиқдилар. Ниҳоят, бир қишлоқда Кришна дарёси бўйида Тукага мос қизни топдилар. Қизнинг ота-онаси билан гапни бир жойга қўйиб, улар уйга қайтдилар.

Арава Туканинг уйи ёнига келиб тўхтаганда, у дарвоза олдида уларни кутиб турарди.

— Хўш, нима гап? Иш битдимми? — сабрсизлик билан сўради у.

— Биз бўламызу ишни битказмаймизми! — жавоб қилди Аба-жи голибона мўйловини силаб қўяркан.

Учовлари гердайганча уйга кирдилар. Уларни кўрган кампир хурсандчилик билан тараддуд кўрарди. Чой қуйилди. Чилим ҳам тутадди. Уй яна тутунга тўлди.

¹ Тола — 12 граммга тенг бўлган оғирлик ўлчови.

² Талука — район.

— Хўш, айтинглар-чи? Қелиннинг маълумоти қандай экан? Унинг ёши нечада? Сепи-чи? Қизнинг ўзи қанақа?— дўстларини саволга тутарди Тука.

— Сепи юз рупий. Қиз олти синфни тугатган. Қўри-нишиям чакки эмас. Ёши ўн олти-ўн еттиларда. Айни муддао, — деди Аба-жи.

— Айни муддаолиги тўғри, — унинг гапини маъқулади Банду.— Кўзлари нақ охуникидек: «биё-биё, биё-биё» қилади, — кўрсатди у.

Тука жон қулоғи билан уларнинг гапини эшитиб турарди. «Ўқимишли хотин оламан, — деган хаёлга берилди у.— Бутун ҳаётим заминдорникидек ўтади. Одамларнинг менга ҳаваси келиб, обрўйим янада ошади».

— Қизнинг ўзи розими? — бехосдан қўрқиб, иккила-ниб сўради у.

— Унинг учун худо рози. Эндиги гап сенда қолган, — жавоб қилди унга Аба-жи

Тука тўй ўтказиш учун икки бўлак ерини гаровга қўйди. Тўй кунини белгилади. Унинг ҳовлисига мандав қурдилар. Тўйни ҳам ўтказдилар. Ниҳоят, уйларига келинчак тушди.

«Инсон ғурур билан яшайди», деган сўзни қайтаришни Тука ҳамон ёқтирарди. Мағрурлигидан ўқимишли хотин олди, лекин тез орада келинчакнинг ўқимишлилиги жонига тега бошлади. «У ўқимишли, мен бўлсам, оми бир одамман. Агар у бунга билса борми, нақ уят бўлади-а. Устимдан кулади. Ахир унга Аба-жи диплом кўрсатган-ку. Қандай қилиб бу исноддан қутулиш мумкин-а?» Тука ўзини қўярга жой тополмасди, хотини гапларидан саводсизлигини сездириб қўймаслиги учун жуда кам гапирадиган бўлиб қолди.

Бир кун Туканинг хотини уйдан хат олди. Уни келинчак ўқиб чиққач, эрига узатди. Тука бу даҳшатдан қотиб қолди. Хотини ҳамма сир-асрорни фаҳмлаб, синамоқчи бўлиб жўрттага хатни унга узатганига ишон-

чи комил эди. Уша куниеқ Тука ўз дўстини учратиб, унга:

— Балу, иш чатоқ, — деди.

— Нега? Нима бўлди?

— Сир очилди! Мен жин ургур, янглишдим!

— Нима бўлди ўзи?

— Сир очилди деяпман-ку! — қайтарди Тука.

— Қандай сир очилди? Очигини гапир?

— Кеча қайнатамдан хат келди, хотиним эса «ўқи» деб менга узатса бўладими!

— Хўш, нима бўпти?

— «Нима» бўпти? Шарманда бўлдим. Эҳ, ўқиган хотин оламан деб тузоққа тушдим!

— Гапимни эшит, Тука, ахир сен унга эрсан-ку!

— Эр бўлсам, нима бўпти?

— Эр ўз ўрнини билиши керак. Тукарам ҳам айтган: «Ҳамма нарса ўз ўрнида бўлиши керак: кавушни бошга кийиб бўлмайди деб». Отам ҳам доимо: «Хотинни эркалаш яхшиликка олиб бормайди», дегувчи эди. Онам ғиди-биди қилгудек бўлса борми, ўғирнинг дастаси билан саваларди. Хотинларни ўз ўрнига қўйиб қўйиш керак.

Тука дўстининг маслаҳатига кириб, фурсат пойлай бошлади. Кунлардан бир кун кечки овқат вақтида Туканинг хотини кўзачани тўлатиб сув олиб келди-да, уни стол устига қўя туриб бир оз чайқатиб сувни тўкиб юборди. Шу топдаёқ Тука ғазабга минди!

— Менинг уйимда бундан кейин бунақа иш бўлма-син, — дея кўзларини чакчайтириб бўкирди у.

Хотини қўрқувдан донг қотиб қолди, нима сабабдан эрининг жаҳли чиққанини билолмай ҳайрон эди. Туканинг опаси келинининг ённи олди:

— Бечора нима гуноҳ қилди? Тўкиб юборган бўлса тўкиб юборибди-да, шунгаям ота гўри-қозихонами? Шунини деб уни уришасанми? — деб ўғлини юпатишга ҳаракат қиларди.

Лекин Тука бўш келмасди.

— Мен эрман! Мен унинг ҳаёт-мамотини ҳал қилиб юборишим мумкин. Мен унга унинг эри, хўжайини эканлигимни кўрсатиб қўяман. Катта одамнинг хотини сичқондек пусиб юриши керак. Уни қаранглар-а, қулоғидаги зираги менинг бурнимдан оғир.

— Шошмай тур, ҳаммаси сен айтганча бўлади! Ҳали у ёш. Ҳали ҳаммасини ўрганиб олгани йўқ, — инсофга чақирди ўғлини онаси.

— Сиз бизнинг ишимизга аралашманг, — ўшқирди онасига Тука.

— Нега энди аралашмас эканман? Сен ҳе йўқ, бе йўқ, унинг ҳаётини ҳал қилмоқчимисан?

— Ҳал қиламанам! — бақирди Тука.

— Қани кўрамиз! — қичқирди онаси ҳам.

Шу чоқ ақлдан озган Тука қўлига таёқ олиб, хотинини савалай кетди. Уйни шовқин-сурон, оҳ-нола, йиғи-сиғи, тапир-тупур овозлар тутиб кетди. Кампир ёрдамга қўни-қўшниларни чақира бошлади.

Шу кундан бошлаб уйда жанжал ва уриш бўлиш одат тусига кириб қолди. Қўшниларнинг ҳам тинчлиги бузилди. Бу шов-шувлар Туканинг қайнатасининг қулоғига ҳам бориб етди. Кунлардан бир куни у қизини кўрган келди. Куёвникида бир оз меҳмон бўлгач, унга қизини бир неча кунга уйига олиб кетмоқчи эканлигини айғди. Тука қўрқиб кетди: хотини уйига боргач, эри саводсиз эканлигини ва шу вайдан ҳар куни уни савалашини ҳаммага ошкора қилиб қўйишидан ваҳимага тушди. Сўнг у ерда ёмон гаплар тарқалиб, хотини уни бадном қилса-чи. Лекин начора? Қайнатанинг гапини қайтариб бўладими?

— Яхши,— рози бўлди у.— Агар қизингиз майли, деса бора қолсин.

Хотини эридан сўрамай-нетмай бир зумдаёқ кетишга отланаётганини кўрган Тука ғазабдан ўзини тутиб

туролмади. Уннинг бақриқ-чақриғидан уй яна ларзага келди. Қўни-қўшнилар югуриб чиқдилар.

— Мен заминдорнинг ўғли бўламан! — қичқирарди у хотинига. — Сен мендан сўрамай-нетмай кетмоқчи бўляпсанми? Сенга кўрсатиб қўяман!

— Аре, Тука! — гапга аралашди қўшниси. — Нега ҳалдеб жанжал кўтараверасан?

— Нега сен уни ураверасан? — сўради бошқаси.

— Сабаби бор. Шунга лойиқ иш қиляпти, — зўрға нафасини ростлаб жавоб қилди Тука.

— Бу аҳволда уни ўлдириб қўйишинг мумкин-ку!

— Ўлдираманам! Ўлса, молингиз касалдан ўлди, деб айтаман.

— Унда сени осадилар.

— Менга деса ўн етти марта осмайдиларми! Бу сизларнинг ишингиз эмас. Қани, уй-уйларингизга тарқалинглар-чи, — дўқ урди Тука. Уннинг қўрққанлиги яққол кўриниб турарди.

— Ҳой, эшитдингизларми? — деган бақриқ овоз эшитилди кўчадан.

Қандайдир бола югуриб келди.

— Эшитдингизларми? — қичқирди у. — Аба-жининг уйи олдида бир меҳмон ўзини осиб қўйибди! Юринглари!

Ҳамма Аба-жининг уйи томон югура кетди. У ерда одамлар тўпланганди. Қарасалар, Туканинг қайнатаси Абанинг уйи олдида ўсган дарахтга арқонни боғлаб ўзини осиб қўйибди. Қўрқиб кетган Аба жи эса зўр бериб арқонни ечишга ҳаракат қиларди.

Кимнингдир эсига келиб, дарахтга чиқди да, арқонни узиб юборди, шундай қилиб, меҳмонни қутқариб қолишди. Бўйнидан арқонни ечиб, ўзига келтиргач, сув бердилар. Меҳмон кўзини очиши биланоқ одамларнинг қўлидан чиқиб кетишга ҳаракат қилиб, илтижо қиларди:

— Мен ҳаётдан тўйдим. Менга ҳаётнинг кераги йўқ. Сизларнинг Аба-жингиз қизимнинг бахтига зомин бўл-

ди, қизимга муносиб куёв топилмаган экан! Шу ерда унинг уйи олдида ўзимни ўзим ўлдирмоқчиман.

— Нима бўлди? Нимани истайсан?

— Қизимни олиб кетмоқчиман!

Ҳаммалари Туканинг уйига қайтиб келдилар.

— Сен нега хотинингни отасиникига юбормаяпсан?— сўрашди ундан.

— Хоҳламайман, шунинг учун юбормайман! Юбораманми, йўқми, бу менинг ишим!

— Яхшилик билан юбормасанг, мажбур қиламиз!— шов-шув кўтарди деҳқонлар.

— Қани кўрамиз: ким кимни...— қизишиб кетди Тука ва ўрнидан туриб болтасини қидира бошлади.

Бироқ тўпланганлар уни ушлаб олиб, оёқ-қўлини боғладилар.

— Юр, Чандрабхага!— чақирди ота қизини.

Қиз бўлса энтикиб, ёшли кўзлари билан кетаётганидан суюнганидан жилмайиб гандираклаб уйдан чиқди. Унинг қўлида фақат кичкинагина тугуни — сариси бор эди, холос. У айвондан тушаркан, ақалли бир мартаям орқасига қарамай отасининг кетидан кетди. Тўпланганлар миқ этмай уларнинг ортидан қараб турардилар.

Туканинг хотини уйдан кетиб қолди. Тез орада онаси ҳам қазо қилди. Тука яна икки бўлак ерини сотиб, маъракани ўтказди.

У хотинининг қайтишини кутарди. Қунларни, сўнг ойларни ва йилларни санаб ўтказди. Туканинг хотини кетиб қолганига саккиз йил бўлди. Бу орада Тука ҳамма ерини сотиб бўлганди, ҳаттоки уйдаги нарсалар ҳам қолмади.

Қимдир хотини Чандрабхага муаллимлик қилиб, мактабда болаларни ўқитаётганлигини гапириб берди. Бунини эшитган Туканинг руҳи бутунлай тушиб кетди. Унинг аввалги «заминдор»лигидан асар ҳам қолмаганди. У давру давронлар, ўтди-кетди. Қуни тиламчиликка қолган кимсада ғурур нима қилсин?

Мен у билан юзма-юз келишдан қочиб юрардим. У билан гаплашишни ҳам хоҳламасдим: қараб турсанг, у «мағрурликдан эшакни ҳам ютиб юборарди», мен бундай кимсаларни ёқтирмасдим. Лекин бир куни унга дуч келиб қолдим.

— Хўш, Тукарам, ишлар қалай? Ҳаммаси жойида-ми?— хавфсираб сўрадим мен ундан.

— Қандай қилиб жойида бўлсин...— хўрсинди Тука.

— Нима бўлди? Бирон воқеа юз бердими?

— Ҳа, юз берди. Мағрурликдан мен эшакни ютиб юборибману, лекин ҳазм қилолмапман, қорин оғриб қолди,— деди-да, хандон отиб кулиб юборди.

Мен унга ажабланиб қараб қолдим.

— Ҳозир қаёққа кетяпсан? Қандай иш билан?

— Энди эски оёқ кийимларини йиғиб, уни чамарларга топшираман.

У менга қопини кўрсатди-да, оҳиста юриб кетди...

Тука: «Инсон ғурур билан яшайди», деган сўзни қайтаришни қачонлардир яхши кўрарди...

УЧ БУРДА НОН

— Лаънати инградз¹! Ҳаром ўлгур,— вайсади Минчекар ва таёқ билан ҳўкизнинг оёғига уриб қўйди.

Ҳўкизлар кавш қайтарганча, аравамизни зўр-базўр тортиб борардилар. Биз Палидаги муқаддас жойларни зиёрат қилгани кетаётган эдик. Мен кўпдан бери ўша ерларга бориш орзусида эдим, шунинг учун ҳам у томонга зиёрат қилиш учун кетаётган Минчекар оиласига қўшилиб олдим.

Биз Минчекарнинг куёви билан жун рўмолга ўралган ҳолда гужанак бўлиб араванинг ортида, Минчекар бўлса олдинда, ўртамизда эса унинг қизи ўтирарди.

Қиш фасли. Тун ярмидан оққанди, бироқ уйқу ҳақида гап бўлиши мумкин эмасди, чунки совуқ ва изғирини шамол суяк-суякдан ўтар, ухлаш у ёқда турсин, ҳатто гаплашиш тўғрисида ҳам гап бўлиши мумкин эмасди.

Сокин қиш тунини фақат аравамизнинг ғичир-ғичири бузарди, холос. Йўлнинг ўнқир-чўнқирлигидан гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа қийшайиб келаётган аравамиз ғичирлаб, тарақ-туруқ қилганча борарди. Арава бизни худди қозонда қайнаётган гуручдек гоҳ сакратиб, гоҳ чайқатарди. Минчекарнинг қизи Садзабан эса арава ҳар силкиганида мен томон сурилиб келар ва ҳар сафар уялиб қайтадан ўз жойига ўтириб оларди. Инградз ва Ганди номли ҳўкизлар гўё қачон дам оладиган пайтимиз ке-

¹ Инградз — инглиз.

ларкин, дегандек бошларини ерга энгаштирганча суст қадам ташлаб борардилар. Бироқ чол бақриб-чақирганча ҳўкизларни ҳайдагандан ҳайдар эди.

Ниҳоят, Калхатурдаги уйларнинг қораси бирин-сирин кўзга ташлана бошлади. Кўп ўтмай бизнинг арава-миз уйқуда ётган шаҳар кўчаларидан бирига кириб борди. Осмонда ой хира йилтирарди.

Шаҳар ичида шамолнинг кучи анча пасайганди, лекин вақти-вақти билан кучайиб, қуюқ чанг-тўзон кўтарилганда биз чангга беланиб кетардик. Мен ҳамон совуқдан қалтирар, тишим-тишимга тегмай такиллар, бир оз исиниш мақсадида сигаретани босиб-босиб чекардим. Минчекарнинг куёвининг аҳволи ҳам танг эди, у тинмай бетель чайнарди.

Минчекарнинг парвойи фалак, у олдинда виқор билан ўтирар, шоп мўйловини дам-бадам сслаб қўяр ва тинмай қари ҳўкизларни савалар: «Ҳаром ўлгурлар-ей!», «Улат теккурлар-ей!» деб сўкинарди. Тилсиз ҳайвоннинг номини буюк миллий доҳийнинг исми билан Ганди деб аташи менга қандайдир ғайритабиий бўлиб кўринарди. Шунчаки исмини айтиб қўя қолса ҳам майлийди-я, лекин устма-уст ҳақорат қилиши ошиб тушарди.

Бу ўй-хаёл менга сира тинчлик бермасди. Шунинг учун ҳам мен узоқ давом этган сукунатни бузишга қарор қилдим:

— Отахон, ҳўкизингизнинг номини Ганди қўйибсиз. Ахир бу яхши эмас.

— Бунинг нимаси ёмон экан,— жавоб қилди чол орқасига қарамай.— Ганди қари эди, Англия ҳам ёш эмас. Улар бир-бирлари билан донм жанжаллашиб туришарди. Менинг иккала ҳўкизим ҳам қари, ҳеч қачон келиша олмайди. Шундай деб аташимнинг боиси бор. Мана ҳозир ҳам иккови гарчи битта аравага қўшилган бўлса-да, бироқ ҳар бири ўз томонига тортишга ҳаракат қилади.

Бу орада аравамиз йўл ёқасидаги дарахтлар соясинда кетиб бормоқда эди.

— Ҳа, лекин ҳўкизни доҳиймизнинг исми билан аташ ва...— мен унга эътироз билдирмоқчи бўлган эдим, бироқ у сўзимни ниҳоясига етказишга қўймади.

— Ҳўкизнинг нима эканлигини биласанми ўзинг?— дея хитоб қилди чол, ҳўкизларини қамчилаб мен томонга ўгирилди экан.— Бизнинг керилишимиз шу ҳўкизлар туфайли, агар булар бўлмаса ожиз нотавонмиз. Манзилгайм етолмаймиз, ерниям ҳайдолмаймиз, у бизни боқадди. Шундай экан, нега энди уни Ганди деб атамас эканман?

Чол чинданам аччиғи чиқиб кўзларидан ўт чақнаб кетди. Мен ўзимни жуда ноқулай ҳис қилиб, бу гапни айтганимдан минг пушаймон бўлдим. Бу ноқулай вазиятни юмшатиш ва қилган хатоимни тузатиш мақсадда мурасасозлик билан:

— Ундай бўлса, гапингиз тўғри. Албатта сиз ҳақсиз. Келинг энди, тонг отгунга қадар бир ерга қўнайлик. Ҳўкизлар ҳам дам олсин. Садзабанини ҳам йўл қоққан бўлса керак,— дедим.

Менинг паст келганимни кўрган чол ҳўкизлар томонга солибона ўгирилиб олди-да, аравамиз яна йўлда давом этди. Бир неча дақиқадан сўнг сершоҳ бир дарахт тағида тўхтади. Ҳўкизлар бўйинтуруқларини чиқариши ҳамоно ерга ётиб олдилар.

Изғирини шамолдан яшириниб олганимиздан сўн танамизга иссиқ ўта бошлади. Садзабан шолрўмолимининг учи билан кўкрагини ишқай бошлади. Бироқ бини эрига ёқмади шекилли, хотинини койиб берди.

Шу пайт чол хас-чўп ва барглардан гулхан ёқди. Би гулхан атрофида иссиқдан роҳатланиб ўтирарди. Чо: трубкасини тўлғазди, мен сигарета чекдим. Иссиқда: ҳаммамиз эриб, ҳузур қилдик.

— Отахон, бирон-бир ҳикоя айтиб берсангиз-чи, нлтимос қилдим мен.

— Сизларга ниманиям ҳикоя қилиб берсам экан-а?— жавоб қилди чол бир оздан сўнг,— бхут¹лар ҳақида ҳикоя қилиб берайми?— деб сўради.

— Майли, бхутлар ҳақида ҳикоя қилиб бера қолинг,— рози бўлдим мен чолга яқинроқ сурилиб ўтирарканман.

Гулхан гуриллаб ёнарди.

«Бир қишлоқнинг чеккасида қабристон бор эди,— дея гап бошлади чол,— у дашт-биёбонга жойлашганди. Бу ерда фақат бор-йўғи биргина анжир дарахти ва қизил рангга бўялган бир уюм тошлар бор эди, холос — булар Веталанинг муқаддас нарсалари ҳисобланарди.

Бир кун тўрт эркак бу ерга иккита мурдани олиб келишди. Бу икки мурда қайнона билан келиннинг жасадлари экан. Икки дунёдаям бундай ўжар, жанжалкаш аёлларни чироқ ёқиб қидирганда ҳам топиб бўлмаса керак. Улар бир-бирлари билан тез-тез беомон уришардилар. Бироқ вақт ўтиши билан икковлари яна тотув яшай бошлардилар. Иноқликлари кейинги жанжалгача давом этарди, холос. Улар бир уйда яшардилар, бу уйни бир вақтлар кампирнинг ўғли қурганди. Кампирнинг Сантожи исмли ўғли ёш хотини ва онасини ташлаб ўзга юртларда ўз бахтини излаб юрарди.

Бу икки аёл кун бўйи ҳовли ва уйда бир зум тиним билмай иш билан овора бўлардилар. Кампир жуда художўй бўлиб, барча худоларга сиғинарди. Шундай пайтлар ҳам бўлардики, муқаддас жойларга зиёрат қилгани йўлга ҳам чиқиб турарди. Қайнона-келинни қишлоқдагилар ёқтирмасди, улардан ҳамма қочар, ҳатто отларини ҳам аташмасди. Кампирнинг кўзлари бежолигидан ҳамма уни жодугар деб билар, қишлоқда содир бўлаётган барча бахтсизликлар шу жодугарнинг иши, деб ўйлашарди. Бироқ буни кампирнинг юзига ботиниб айтолмасдилар, чунки жодугар одамларнинг бо-

¹ Б х у т — арвоҳ.

шига ҳар қандай офат ёғдириши мумкин эди-да! Қишлоқда ҳеч ким бу аёлларнинг ишига аралашмас, улар нима иш билан шуғулланиб, нима билан тирикчилик қилаётганларини билишмасди. Қайнона-келин қишлоқда ҳеч ким билан борди-келди қилмасди. Гоҳо улар уришишар, бир-бирларининг сочларини юлишар, қийичув кўтаришар, эртасига эрталаб эса ҳеч нарса кўрмагандек апоқ-чапоқ бўлиб кетардилар.

Бир куни кечқурун қайнона-келин ўртасида катта жанжал бўлди. Уларнинг шовқин-сурони бутун қишлоқни тутиб кетди. Ҳамма, одатдагидек, эртасига яна апоқ-чапоқ бўлиб кетадилар, деб ўйлади. Бироқ тонг отиб, кун пешинга етса ҳамки, улардан дарак бўлмади.

Ҳамқишлоқлардан бири юрак ютиб, нима бўлганини билиб келмоқчи бўлиб, уларникига кетди ва: қайнона-келин бандаликни бажо келтириб бўлишибди, деган хабарни топиб келди. Қишлоқда тўс-тўполон бўлиб кетди, деҳқонлар эса: «Уларни тезроқ жойирастонига элтиб қўйиш керак», деб бақирарди.

Одамлар ниҳоят парвардигор бу икки жодугардан бизни қутқазди, деб қувонарди. Оқсоқол бу аёлларнинг уйига борди-да, остонадан туриб, уларнинг жасадларига қаради-ю, шу заҳотиёқ уларни мозорга олиб боришларини буюрди.

Бу иш тўрт кишига топширилди, улар замбил яшашди, унга қайнона билан келиннинг жасадларини солиб, мозорга олиб кетишди. Ҳеч ким кўз ёши қилмади, мурда кетидан ҳам бормади. Мозорда эркаклар видолашув гулхани учун ўтин қаладилар-да, унинг устига мурдаларни қўйдилар. Бироқ гулхан ёқиш учун ҳеч кимда гугурт топилмади. Нима ҳам қилишарди, бир кишини гугурт олиб келишга қишлоққа юбордилар».

Минчекар косовда чўғни титганди, гулхан янада аланга олди.

«Қолган уч киши анжир тагига бориб ўтиришди,—

давом этди чол.— Қабристонда улардан бўлак ҳеч зор йўқ эди.

— Жуда қизиқ, иккови бир кечада оламдан ўтибди,— деди эркаклардан бири.— Нега бундай бўлди экан-а?

— Бунинг нимаси қизиқ? Ҳадеб жанжал қилаверганларидан кейин худонинг ҳам сабр косаси тўлган-да,— деди иккинчиси.

— Нима бўлса ҳам ҳаммаси яхшиликка бўляпти,— деди учинчиси.— Энди эркин нафас оламиз, ҳаммаининг елкасидан тоғ ағдарилди...

У гапидан тўхтаб мурдалар ётган тарафга қўрқиб қараб қўйди.

— Келинлар, энди бу ҳақда гаплашишни бас қилайлик,— деди у.

Аёлларнинг жасадлари қимир этмай ётса-да, улар бари бир ваҳимада эдилар. Эркаклар жим бўлишди.

— Ҳа, майли, икки бўлагини сен ея қол. Менга бир бўлаги ҳам бўлади,— деган овоз эшитилди дабдурустдан. Мурдалар ётган тарафдан эшитилган овоз худди қайнонанинг овозига ўхшаб кетди.

Одамлар қўрқиб бир-бирларига қарашди. Бу сўз қандай маънони англатиши мумкин-а? Сен икковини е, мен эсам қолган бирини? Улар ҳали бу гапдан ўзларига келмаган ҳам эдиларки, тўсатдан келиннинг:

— Шунинг нега илгарироқ айтмадинг?— деган овози эшитилди.

Эркаклардан бири қўрққанидан сўкиниб юборди, бир зумда ҳаммалари дик этиб ўрниларидан туриб кетдилару турган жойларида тахтадек қотиб қолдилар.

— Ҳой, қаёққа! Кетманлар!— деган овози эшитилди кампирнинг.

Қўрқувдан ўзларини йўқотиб қўйган эркаклар тумтарай қочдилар. Улар оёқларини қўлларига олиб шундай югурардиларки, қулоқлари остида шамол ҳуштак чалар, оёқлари эса ерга тегмасди. Қишлоққа етай деган-

ларида гугурт олиб келгани кетган шерикларига дуч келишди. Қочаётганлар унга қараб:

— Орқанга қайт. Оптимиздан бхутлар қувиб келишяпти,— деб қичқирди.

— Нима-нима?— тушунмади у.

— Бхутлар!

Унга бўлган воқеани батафсил тушунтиришга вақт йўқ эди, у ҳам айюҳаннос солганча шериклари кетидан ўқдек учиб кетди.

Улар қишлоққа етиб келгач, ўлган аёллар бхутларга айланиб, ким кимни сийишни тақсим қилаётганларини ҳаммага айтиб бердилар. Одамлар ваҳимага тушди. Далада ишлаётганлар ҳам югуриб келишди. Одамлар қўрқиб бир-бирларидан энди нима қилиш, улардан қандай қутулиш кераклиги ҳақида сўрай бошладилар.

Довюрак кишилар бирор чора-тадбир ўйлаб топшига киришди. Узоқ ўйлаб, тортишишандан сўнг: «Бу қўрқинчли воқеани текшириш учун мозорга бир тўда эркакларни юбориш керак», деган қарорга келишди.

Улар мозорга келиб қарашса, мурдалар ётган ерларида кўринмасди. Ёқини учун келтирилган ўтинлар ҳар тарафга сочилиб ётарди. Ҳаммалари қандайдир англашилмовчилик содир бўлган, авани уч кишининг қўрққанидан шундай туюлган бўлиши мумкин деб ўйлашди. Ҳақиқатан мурдаларнинг қаёққа қойиб бўлганига ҳеч кимнинг ақли етмади. Одамлар аста-секин тинчланиб ўз юмушлари билан машғул бўлиб кетишди.

Қишлоқ кир ювувчиси ўз ишига киришиб кетди. У саватига бир уюм кирни солиб дарё томонга йўл олди. Қуёш аста-секин ботиб борарди. Кир ювувчи тезроқ ишини тугатишга ошиқарди. У қанчалик ишга берилмасин хаёлидан бхутлар кетмасди. «Улар шу атрофда бирон жойга беркиниб, мени пойлаб туришган бўлса-чи», деган хаёлга борди у. Шу заҳотиёқ ўз-ўзига таскин бериб: «Йўғ-е, парвардигорнинг ўзи қишлоқ аҳлига зиён етказмасин деб, даргоҳига чорлаган-ку», деб ўйлаб тур-

ган ҳам эдни, қулоғига ғалати товуш чалинди. У кирларини ерга қўйиб, нафасини ичига ютди. Қаёқдандир орқа тарафдан:

— Менинг бўлагимга кўз олайтирмаганингизда ҳеч нарса бўлмасди, — деган товуш эшитди.

Қир юувчининг оёқлари қалтираб, сувга қулаб тушди. Лекин дарҳол худди қайноқ сувдан куйгандек дик этиб ўрнидан турди-да, кирини ҳам ташлаб, додлаб, қишлоққа югуриб кетди.

У зўрга нафасини ростлаб ҳамқишлоқларига бхутларнинг ўзаро гаплашган гапини айтиб берди. «Улар кимни емоқчи экан?— ваҳма билан ўйлашди деҳқонлар. — Балки улар битта-яримтани еб ҳам бўлгандирлар?»

— Бхутлар дарё бўйини эгаллашибди. Бу ердан кетиш керак, — деди улардан бири.

Бошқаси уни қувватлаб:

— Тўғри, бу ердан кетиш керак, бхутлар боларимизни нобуд қилишади, — деди.

Тортишув айни авж олиб турган бир пайтда кимдир ҳеч кутилмаган қувончли хабар олиб келди. Қишлоққа фаужар келганди. Деҳқонларнинг руҳи кўтарилиб, Қишлоқ уйи томон йўл олдилар.

Фаужар тўрт миршаби билан шу қишлоққа беркинган хавфли жиноятчини ахтариб юрганди. У эндигина отдан тушиб, уйқуси келган одамдай эснаб, бошқарманинг айвонида дам олаётганди. Қираверишдаги зинапояда қўлларига карабинларини ушлаб олган миршаблар турардилар. Уларнинг ёнида эса олдинги оёқларини депсинганча фаужарнинг оти ўтлаб юарди. Отнинг оёқлари қозикқа боғлаб қўйилганди. Фаужар эндигина пинакка кетгандики, бирдан қираверишдаги пиллапояда саросимага тушган деҳқонлар пайдо бўлдилар. Фаужар ажабланиб қошини учираркан:

— Бу қандай маросим? Нима гап? Бирон одам ўлдими? — деб сўради.

Тўдадан бир кекса деҳқон ажралиб чиқди-да:

— Жаноб бошлиқ, тунда қишлоғимизда икки аёл вафот этганди, эрталаб улар бхутларга айланиб, ҳам-мани ваҳимага солишмоқда,— деди.

— Нима-нима? — олдинга сурилиб сўради фаужар.— Нима деб валдираяпсан? Бу қанақаси, кечаси одам ўлса-ю, эрталаб бхутга айланиб қолса? Афтидан, миянг айниганга ўхшайди!

Миршаблар тиржайганча деҳқонларга қараб туришарди.

— Худо ҳаққи, бошлиқ, у тўғри гапиряпти! Мурдалар ўрниларидан туриб уч кишини тақсим қиляпти,— деган овоз эшитилди одамлар орасидан.

— Мурда қандай қилиб жойидан туради? Қайси уч кишини тақсимлайди? Нима деб алжираяпсизлар ўзи? — деб бақириб берди фаужар ўрнидан тураётиб.

— Хўп, яхши, сиз айтган ўша бхутларингиз қаерда?

Кимдир тўдадан кир юувчини олдинга итарди-да:

— Мана бу дарё қирғоғида уларнинг нима деганларини ўз қулоғи билан эшитган, ҳозир айтиб беради,— деди.

— Шу гап тўғрими?— сўради фаужар.

Кир юувчи бу гапни тасдиқлади. Шундан сўнг фаужар миршабларига юзланди.

— Қани, улар билан бориб нима бўлаётганини билиб келинглар-чи!— деди-да, деҳқонларга қараб:— Боринглар-да, миршабларимга бхутларингизни кўрсатинг. Гапларингиз ёлғон чиқиб, мени аҳмоқ қилаётган бўлсангиз, ҳаммангизнинг чакагингизни ёриб ташлайман!—деб буйруқ қилди.

Одамлар тўдаси миршаблар билан дарё томон йўл олди. Олдинда қўрқувдан дир-дир титраган кир юувчи борарди. Оломон қирғоқда тўхтади. Ҳамма юрагини ҳовучлаб атрофга қулоқ соларди. Миршаблар ҳеч қандай бхутларни топиша олмагач, сўкина бошладилар, деҳқонлар ўзларини гуноҳкор ҳисоблаб, хижолатдан

миқ этишолмасди. Эндигина кетишга чоғланиб туришган ҳам эдики, кимдир:

— Қаранглар, анави ёққа қаранглар! — деб бақириб юборди.

— Қаёққа? — бирданига қичқирди оломон.

Юзи қийшиқ бир деҳқон қўлини бигиз қилиб дарёнинг қайрилмиш жойини кўрсатди. Одамлар олисда кўринадиган иккита шарпани кўришди.

— Бхутлар! — телбаларча қичқирди кир ювувчи ва ҳуши бошидан учиб, бенхтиёр югуриб кетди. Оломон сапчиб қўрққан қўй подасидек кир ювувчининг ортидан чопиб кетди. Одамлар қоқилиб-суқилиб, бир-бирларига урилганча югуришар, энг олдинда кетаётган миршаблар эса шамолдай учиб борарди.

Фаужар аввал говур-ғувур, қий-чув овозни эшитди, кейин эса оломон олдига тушиб ақлдан озгандай чинқириб келаётган жасур миршабларини кўрди. Шунда фаужар ўз жонини сақлаб қолиш кераклигини тушуниб етди. У яшин тезлигида эгарга минди-ю, қамчи урди. Бироқ от олдинги оёқларини тикка қилганча, пирилдоқдек ўз жойида айланарди: орқа оёқлари боғланган қозиқ отни жойидан қўзғалишга қўймасди. Фаужар азбаройи қўрққанидан нима бўлаётганига тушунолмай, отига кетма-кет қамчи босарди. Ниҳоят, от қозикни сугуриб елдек учиб кетди. Учи найза қозиқлар дам отнинг оёғига, дам отлиқнинг орқасига зарб билан уриларди. Бу фаужарга худди бхутлар уни савалаётгандек бўлиб туюлар, баттар жон-жаҳди билан отга қамчи босарди. От қўрқув ва оғриқдан устидаги одамни дам-бадам улоқтириб ташламоқчи бўларди.

Уларнинг ортидан эса «ёрдам беринглар!» «бхутлар!» деб бақириб-чақириб қишлоқнинг катта-кичиги югуриб борарди.

Улардек қўрққан фаужар ниҳоятда ҳолдан тойиб эгарда зўрға ўтирарди, от кейинги марогаба кўтариб

ташлаганда у йўлдаги чанг-тўзонга қопдек ағдарилиб тушди. От таққа тўхтади.

Бир печа дақиқадан сўнг бу ерга етиб келган деҳқонлар ҳушсиз ётган фаужарини кўрдилар. Лекин улар ҳам ўзлари билан ўзлари овора эди, ҳатто миршаблар ҳам ўз жонлари кўзларига кўришиб, бошлиқларини кўрмасдилар. Одамларнинг кўпчилиги ҳаллослаб зўрга нафас олишар, кўпчилиги эса ҳолдан тойиб, ерга чўзилиб қолганди. Ҳамма бхутлар кўриб қолишидан чўчиб зўр бериб орқасига қарарди. Шу пайт йўлда чошиб келаётган бир одам кўринди. У нималарнидир бақириб-чақириб ўқдек учиб келарди. Ниҳоят улар: «Ҳой одамлар, тўхтанглар!» деган сўзни аниқ-таниқ эшитди. Ҳамма югуриб келаётган кимса бахтсиз кампирнинг ўғли Сантожини таниб қолди. У одамларнинг олдига етиб келгач, оқсоқол ундан:

— Сен қаердан пайдо бўлиб қолдинг? — деб сўради.

— Бомбейдан эндигина қайтиб келдим. Нима бўлаётганига тушунолмай, ортингиздан югуриб келяпман, — деди Сантожи.

— Яна нима бўлди деб сўрашингга бало борми? Онанг билан хотининг нима иш қилиб қўйганидан ҳали беҳабардирсан? — сўради оқсоқол.

— Улар нима иш қилишибди? — ҳайрон бўлиб сўради Сантожи.

Одамлар Сантожини қуршаб сичковлик билан унга тикилишарди.

— Тавба, нима иш қилганини яна биздан сўрагани ортиқча! — қичқирди оқсоқол. — Улар бхутларга айлашиб, ҳамманн еб қўймоқчи-ку!

Сантожи бошини қашиб, бамайлихотир:

— Бўлмаган гап, улар ҳеч кимни смоқчи эмас. Қандайдир бемаъни воқеа бўлибди, — деди.

Одамлар Сантожигга ишонмай қараб туришаркан, жуфтакни ростлаб қолиш ҳақида ўйлашарди.

— Хўп, яхши, бўлмаса онанг билан хотининг қа-

ерда? — сўради оқсоқол Сантожини синамоқ учун унга қараб.

— Уйда, — жавоб қилди у.

Чанга беланиб ётган фаужар қимирлай бошлади.

— Наҳотки улар ўлмаган бўлса? — қайтадан сўради оқсоқол.

— Йўқ, ўлишмаган.

— Улар бхутларга айланмаганми?

— Йўқ.

— Ундай бўлса мазордан қандай ғойиб бўлишибди?

— Ана бу бошқа гап.

— Қанақасига бошқа гап бўлсин, а?

— Яхшиси уйга юринглар, ҳаммасини ўша ерда гапириб бераман.

Деҳқонлар бир оз ўзларига келгач, ўзлари билан бирга фаужарни ҳам олиб қишлоққа қайтиб кетишди. Бу ерда Қишлоқ уйи олдида Сантожи бўлиб ўтган воқеани ҳикоя қилиб берди...

Гулханмиз аста-секин сўниб бормоқда эди. Минчекар ўрнидан туриб, шох-шабба йиғиб келгани кетди. Гулхан яна аланга олганда чол ҳикоясини давом эттирди.

«Шундай қилиб, Сантожи гап бошлади:

— Ўша кун кечаси иккала аёл ҳам оч-наҳор ётиб қолишган экан. Уйда ҳеч вақо йўқ экан. Лекин қорин оч бўлгач, кўзга қандай уйқу келади дейсиз? Онам кечаси бор-йўқ унни йиғиштириб, нон ёпибди. Хамир атиги уч бурда нонга етибди, холос. Ҳамма жанжал ана шундан чиқибди...

— Қанақасига? Можарога уч бурда нон сабаб бўлибдими? — сўради ўзига келган фаужар.

— Ҳа, — деб жавоб қилди Сантожи ва гапида давом этди:

— Жаноб бошлиқ, бу ердагилар хотинимнинг ба-лойи офат эканлигини жуда яхши билишади. У худди сенинг ҳўкизингга ўлшаган, ўлгудек қайсар. Онам ҳам

келинга бўш келмайдиган ўжар аёл. Шундай қилиб, қайнона-келин ортиқча нонни тенг тақсимлашолмабди. Кампир, нега энди келинга икки бурда беришим керак, ахир у шундоғам бақувват-ку, деб ўйласа, хотиним, нега энди кампирга икки бўлаги тегаркан, уйнинг хўжайини мен эканман деб, бурни баттар кўтарилиб кетади, деган хаёлга борган. Жанжал ана шундай бошланган, сендан мен қоламанми, деб бир-бирларидан баланд келишган. Улар эрталабга яқин ётибдилар, икковлариям бир-биридан олдин гапириб қўймасликка, ўриндан турмасликка онт ичибдилар, Шундай қилиб, уларнинг иккови ҳам мозорга бориб қолишибди. Ахир кампир чидаб туролмай, биринчи бўлиб гап бошлабди.

— У мозорда нима депти?— сўради фаужар.

«Ҳа, майли, ноннинг икки бўлагини сен ея қол. Менга биттасиям етади», дебди.

Аёлларни «дафн» этишда иштирок этганлардан биттаси бу сўзни эшитиб, қичқириб юборди:

— Ҳа, ҳа, худди шундай деганди. Лекин ўшанда улар бизни емоқчи деб ўйлабмиз. Очиғини айтганда, биз қўрққандик... — деб тасдиқлади.

Ҳамма бирдан хахолаб кулиб юборди.

Батамом ўзига келган фаужар:

— Бемаънилар, уч бўлак нонни деб бутун қишлоқни алғов-далғов қилиб юбордилар-а. У дунёга равона бўлишимга бир баҳя қолди, — деди-да, ўрнидан туриб қаддини ростлагач, яна улуғвор тус олиб:

— Қани, шунча тўс-тўполон кўтарганингиз етар! Уй-уйингизга тарқалинглар-чи! — дея буйруқ қилди.

Деҳқонлар иш яхшилиқ билан тугаганидан мамнун бўлиб уй-уйларига тарқалдилар».

* * *

Тонг отди. Шарқ осмони қип-қизил бўлиб шафақланди. Тепамиздаги шохларда маймунлар ўйнар, кеча-

си билан уйқуда ётган қушлар эса чуғурлай бошлади. Гулханимиз сўнди. Чол аравага ҳўкизларни қўшгач, унга ўтириб олдик-да, йўлимизда давом этдик. Арава гилдираги ғичирларкан, мен ҳамон ҳозиргина эшитган воқеани ўйлаб борардим. Сўнг чолдан:

— Наҳотки шу уч бурда нон шунчалик тўс-тўполонга сабаб бўлган бўлса? — деб сўрадим.

— Эй, ўғлим-ей, қорин оч бўлса, миянгда ҳеч гап бўлмаса, бундан баттариям бўлиши мумкин. Шундай бўлиши мумкинки, бунақасини худо асло кўрсатмасин, — деди-да, ҳўкизларининг оёғига қамчи урди. Аравамиз ортидан чанг-тўзон қолдириб елиб борарди.

ТЕЛБА ҚИШЛОҚ

Қуёш ўз одатига кўра аста-секин уфқдан бош кўтармоқда. У ўзининг бинафшаранг нурларини томи қамишдан ёпилган қишлоқ уйларига, ибодатхона гумбази ҳамда экинзорларга тараймоқда. Ҳозиргина ҳоким бўлган тун ўрнини энди бошланаётган янги кун эгаллади.

Ҳали эрта бўлишига қарамай Телба қишлоқнинг барча аҳолиси ҳаяжонланиб ибодатхона олдида тўпланишди. Тўпланганлар ўртасида бир қизча тик туриб ўкраб йиғларди. Саҳарлаб қаердандир пайдо бўлган қизчага одамлар ҳайратланиб, ачиниб қараб турарди.

Чўққайиб ўтирган Сакхуба Қхула қизчадан унинг ота-онаси кимлиги ва қайси қишлоқдан эканлигини билишга уринарди. Сакхуба Қхуланинг Телба қишлоқ аҳолиси ўртасида обрўси баланд эди. У ҳали ёш — ўттиз ёшлар чамасидаги ўрта бўйли, бақувват ва серғайрат йиғит эди.

Шу кишининг ақл-заковати ва иродаси туфайли Телба қишлоқнинг йиғирма беш хонадонида яшовчилар худди бир дарахтнинг шохлари каби аҳил ва иноқ яшашарди. Лекин шуни айтиб ўтиш лозимки, ён-атрофдаги қишлоқларда Телба қишлоқ аҳолиси ҳақида хунук гаплар юрарди. Уларни қўпол, қайсар ва беадаб одамлар деб ҳисоблашарди. Кўпинча уларни эси паст, миялари айниган дердилар. Қадим замонда бундан бир неча йил муқаддам, Канегао қишлоғида истиқомат

қилувчи бир деҳқон ҳеч кимдан сўраб-нетмай, маслаҳатлашмай, хотин, бола-чақаларини олиб кетиб қолган ва қишлоқдан бир неча миля нарига бориб жойлашиб олганди. У тинч ва ҳеч кимга халақит бермай осойишта яшарди. Бир куни момақалдироқ бўлади-ю, уни яшин уриб кетади. Шундан кейин унинг миъси айниб, тез орада оламдан ўтади.

Ундан қолган зурриётлар тез орада кўпайиб, бутун қишлоқни эгаллайди, канегаолик деҳқонлар бу ерни ўша кимсанинг лақабига тақаб «Телба қишлоқ» дейишиб, истиқомат қилувчиларни эса «жиннилар» деб аташади. Шундай қилиб, бу ерда Телба қишлоқ номи ўз-ўзидан пайдо бўлмаганди. Бу ерда яшовчиларнинг кхула¹ лақаби кейинчалик фамилияларига айланиб қолганди. Шунинг учун ҳам бу қишлоқдагиларнинг қиладиган ҳар бир иши кўшни қишлоқдагиларга қандайдир аҳмоқона ва бемаъни туюлиши турган гап эди.

Мана шу кухулалар ҳозир ўзларининг кўримсиз ибодатхоналари олдида йиғлаётган қизчани ўраб олишганди. Эски-туски уст-бош қизчанинг танасини базўр ёпиб турар, шамол эса жингалак сочларини тўзғитарди. Қизнинг ёноқларидаги ёш томчилари қуёш нурларида биллурдек товланарди, ингичка даҳани ҳамда қизариб кетган бурни дир-дир титрарди. Қизнинг ҳуркак, қўрқув ва умидсизликка тўла нигоҳи одамларнинг юрагини эзарди.

— Қани, айтинглар-чи, қизчани нима қиламиз?— тўпланганларга мурожаат қилди Сакхуба.

— Узинг айта қол, сен нима десанг, шу бўлади,— жавоб қилди кекса Қхашаба.

— Бўлмаса гап бундай. Қизни қишлоғимизда олиб қолиб тарбиялаймиз.— Сакхуба ҳаммага сичиклаб кўз югуртириб чиқди.

¹ К х у л а — жинни, эсипаст, бефаҳм.

Атрофдан розилик билдирган сдамларнинг ғовуруғувор овозлари эшитилди.

— Ҳа-я, лекин бу кимнинг боласи? Қайси табақадан? Сизлар шу ҳақдаям ўйладингизларми?— деган овоз эшитилди баногоҳ. Эрталабки ибодатдан эндигина келган Балку Дзоши исмли қоҳин отининг жиловидан ушлаб туриб сўрарди.

Сакхуба эса хотиржамлик билан:

— Қизнинг табақасини билдирадиган белгиси йўқ экан. Бусиз унинг қайси табақадан эканлигини билиб бўлмайди. Умуман, шу дақиқадан бошлаб қиз бизники, демак, у ҳам бизнинг табақадан,— деди.

Ноилож қолган қоҳин:

— Ўзинглар биласизлар,— деб ғўлдиради.

— Сен, яхшиси, унга исм қўйиб бер,— деди кекса Қхашаба. Сакхуба, бўлса унинг гапини қувватлади.

Дзоши ўйланиб қолди. «Яна буларнинг қилаётган иши соғ одамнинг ишига ўхшамайди, фақат бу кхуларгина исми бор одамга қайтадан ном қўйишдек аҳмоқона ўйга боришади, холос. Шу боисдан ҳам улар жинниларда».

— Одамлар икки маротабадан исм қўйишни қаердан эшитгансиз?— деди у овозини баландлатиб.

— Буниси билан сенинг ишинг бўлмасин,— пешонасини тириштириб жавоб қилди Қхашаба.— Бола энди туғилган деб фараз қилавер.

Дзоши эндигина эътироз билдирмоқчи бўлганда Сакхуба гап бошлаб қолди.

— Сен ўз вазифангни бажаргин-да, бу ёгини бизга қўйиб бер.

Дзоши эса иккиланиб нима қилишини билмай турарди. Сўнг ахири қизчага ҳаммага манзур бўладиган Мандзула деган исм қўйди. Сакхуба қизни қўлидан етаклаб, тўдадан олиб чиқди-да, уйига йўл олди. Ҳовлига киргач, Чилу ва Пилу исмли болаларини чақирди. Унинг

овозини эшитиб қўни-қўшниларининг болалари ҳам югуриб чиқишди. Сакхуба уларга қараб:

— Гап бундай, болалар, шу дақиқадан бошлаб, Мандзула сизларнинг сингилларингиз бўлади. Уни эҳтиёт қилинглар, асло хафа қилманглар. Қимда-ким уни чертса, у билан ўзим гаплашиб қўяман,— деди.

Сакхуба Мандзулани эркалаб бошини силаб қўйди. Сакхуба бир неча йил ўтгандан сўнг бу бошга оживона дилхасталик билан боқинини хаёлига ҳам келтирмаганди.

Телба қишлоқда қандай воқеа юз берганлигини Дзоши орқали қўшни қишлоқдагилар ҳам эшитишди.

«Доимо ақлга сиғмайдиган ишни қилиб юришади», деб кулишарди улар.

Уша кундан бошлаб Телба қишлоқнинг болалари Мандзулани ўзларига яқин тута бошладилар, қизча ҳамма ўйин ва тўпалонларнинг иштирокчиси бўлиб қолди. Сакхубанинг оиласидаги меҳр-муҳаббат ва эркалашлардан Мандзула улғайиб, гул-гул очилиб, гўё кунларнинг бирида топталиб, ўлимга маҳкум этилган ниҳолдек яна ғамхўр боғбон қўлларида қайта жонланиб, етилиб борарди. Мандзула катта тотув онланинг суюкли аъзоси бўлиб қолди. Бу уйдан дам-бадам: «Мандзула, овқатингни едингми?» «Мандзула, қандай ухладинг?» «Унинг сочлари таралганми?»— деган гапларни эшитиш мумкин эди.

Мандзула ўта мулойим ва нозикниҳол қиз эди. Қўй ўтмай у ширин ва соддагина қилиб, «ада, ойи», «амаки», «ука», «сингилжон», дейдиган бўлиб қолди.

Унга фақат Сакхуба Кхуланинг оиласидагиларгина эмас, балки Телба қишлоқдагиларнинг барчаси меҳрибонлик ва ғамхўрлик қиларди.

Вақт ўтиб борарди. Мандзула бошқа болалар қатори сингир ва буқаларни боқиб юрарди. Унинг бўйи етиб қолганди.

Бир куни саҳарда Сакхуба ўрмонга кетаётганда Бадза-бан остонада туриб ўртада:

— Ҳой, менга қаранг!— деб чақирди.

— Нима дайсан?— жавоб қилди Сакхуба.

— Мандзуланинг бўйи етиб қолибди-ку.

Сакхуба жойидан қўзгалмай кўзини қисиб, келиб бораётган аравадаги болаларига қараб қолди.

— Ҳой болалар!— дея қичқирди у. Арава тўхтади.

— Нима дейсиз, ота?— деган овоз эшитилди у ёқдан.

— Қани, бу ёққа Мандзулани юборинглар-чи!

— Мандзула аравадан сакраб тушди-да, жимжилоғидаги тирноғини тишлаб Сакхубанинг ёнига келди. У қизнинг елкасига меҳр билан қўлнинг қўйди-да:

— Гап бундай, қизим, онангининг айтишича, сен катта қиз бўлиб қолганмишсан,— деди.

Мандзула қизариб бошини қуйи солди. Сакхуба қизнинг юзига оҳиста эркалаб уриб қўяркан, қўлига ўроқни тутқазиб:

— Шу бугундан бошлаб энди сен мол боқмайсан. Уйга кир, қизим,— деди.

Сакхуба тўппа-тўғри Канегаога йўл олди, у ердан кечқурун Мандзулага янги кийим-бош ва тақинчоқлар олиб қайтди.

Орадан кўп йиллар ўтди. Сакхубанинг мўйлови оппоқ оқарди. Мандзуланинг кўпгина тенгдошлари турмушга чиқибди, қиз улардан ота уйидан ташқаридаги ҳаётни эшита бошлади.

Унинг акалари Қхилажи ва Пилажилар ҳам онлалик бўлибди.

Мандзула ўн етти ёшга тўлиб, гул-гул очилиб Телба қишлоқликларининг оғзига тушди. Унинг қадди-қомати кўзни қувонтирарди. Кетаки дарахти гуллайдиган вақтида унинг хушбўй ҳидидан маст бўлиб ён атрофдан ўрмалаб келаётган илонлардек, қўшни қишлоқ эркакларининг нигоҳи ва хаёллари Мандзулада бўлиб қол-

ди. Улар орасида Канегао қишлоғининг оқсоқоли ошиқи беқарорликда биринчи ўринда турарди.

Анандрао бу ердаги энг обрўли оқсоқоллардан ҳисобланарди. Унга асилзодалик, олижаноблик ва ақллилик борасида тенг келувчилар камдан-кам топиларди.

У ўз даврида ҳаддан ташқари безатилган филга ўтқазиб қайлиқ олиб келиб, дабдабали тўй қилиб, ҳаммани ҳайратда қолдирганди. Очиғини айтганда, тўйдан сўнг унинг хотинини ҳеч ким кўргани йўқ, айтишларича, у қандайдир бедаво касалга йўлиқиб, уйдан ташқарига чиқолмас экан.

Анандрао Мандзулани деб оромини йўқотди. Қиз унинг қалбини жароҳатлади. Ҳамма нарса ҳукумат амалдорлари келгуси йил ҳосилини белгилашга келган кундан бошланди. Амалдорларни оқсоқол Анандрао бошлаб уларга тушунтириб борарди, чунончи, унинг ҳукми Телба қишлоққа ҳам ўтарди. Далаларда ҳали гул попукларини ташлаб улгурмаган шолилар шилдираб тебранарди. Йўл чеккасидаги барра майсалар шитир-шитир қиларди. Мандзула эса падарини¹ белига қистириб ўт ўрарди.

— Ҳой, Сакхуба қаёқда?— деган овоз эштилди баногоҳ қизнинг ортидан. Қиз чўчиб тушди-да, сўнг қаддини ростлади. Унинг қаршисида ҳайратдан кўзини узолмаган Анандрао турарди.

Мандзула шоша-пиша падарини бошига иларкан:

— Ҳов анави йўл четида,— деди.

— Исминг нима?— деб сўради оқсоқол нигоҳини ололмай.

— Мандзула,— деб жавоб қилди қиз.

— Э-ҳа, сен ўша кхулалар асраб олган қизмисан?— қичқириб юборди оқсоқол худди бир нарсадан хурсанд бўлиб кетгандек.

Мандзула гаши келиб ижирғанганча оқсоқолнинг еб

¹ Падар — одатда бошга ёпиниб оладиган сарининг бир учи.

қўйгудек қарашидан кўзини қаерга олиб қочишини билмасди.

— О-та!— бор овози билан қичқирди қиз.

Сакхуба қўлида ўроқ билан йўлда пайдо бўлган амалдорлар ёнига келди. У амалдорлар билан далаларни кўздан кечираётганда оқсоқол дам-бадам қизга қарар, Сакхубанинг меҳмонларга нима деб гапираётгани қулоғига кирмасди. Шу кундан бошлаб Анандрао уйқусини йўқотди, у қаерда бўлмасин, нима иш қилмасин, Мандзула унинг хаёлидан чиқмас, қиздан бўлак нарса ҳақида ўйламасди.

Гавҳар гўннинг ичида ҳам ялтирайверади. Лекин у ҳозирги шаронгта кўркам бўлиб кўринмайди, унинг тўла-тўқис ярақлаши учун бошқача шароит бўлиши керак. Ҳа, албатта, бу қизнинг жойи кхулалар орасида эмас, у ерда ҳеч қандай рўшнолик кўрмайди.

Анандрао Мандзула ҳақида режа тузаркан, у қизга серҳашам уй, ер бўлиб бериш ҳақида орзу қиларди. Лекин оқсоқолнинг кхулалар унинг гапига қулқ солмаслигига ақли етарди. Чунки оқсоқол уларнинг одатини биларди!

Анандрао ҳар хил баҳоналар қилиб Телба қишлоғига танда қўя бошлади. Оқсоқолнинг вазминлигидан асар ҳам қолмади, одамлар нима деб ўйлашларини ҳам ўйлаб-нетиб ўтирмай, ҳар кун Мандзулани кўриш умидида аравасини қўшиб гоҳ қишлоқ атрофида, гоҳ Сакхубанинг уйи ёнида калхатдек чарх айланиб юарди. Лекин қиз ғойиб бўлганди.

Янги кун бошланиши билан оқсоқолда умид учқунлари пайдо бўлар, кун ботгач эса ҳафсаласи пир бўларди. У Сакхуба ва унинг телба авлодини лаънатлаб, шаънига ёмон сўзларни ёғдирарди. Унинг қаҳру ғазаби тобора жўшиб борарди. Кун қоқ пешинга келганди. Қуёшнинг жазирама нуридан ҳолдан тойган далада сукунат ҳукм сурарди. Мандзула шоли пояларини ўриб, йўл чеккасига тахларди. У бутун вужуди билан

ишга берилиб кетганлигидан ўзидан сал нарироққа оқсоқолнинг араваси келиб тўхтаганлигини ҳам сезмай қолди. Баногоҳ шундоққина ёнгинасида кимнингдир:

— Манжи!— дея шивирлаб чақирган овози эшитилди.

Қиз сесканиб кетди-ю, дарҳол ўирилиб қаради. Хаяжондан энтиккан оқсоқол шундай ёнгинасида унга еб қўйгудек бўлиб ҳарислик билан тикилиб турарди. Қиз бу кутилмаган шивирлаш ва очкўзлик билан тижилган нигоҳдан ўзини йўқотиб қўйди. У бекинмоқчи бўлиб падарини бошига илди.

— Манжи! — яна шивирлади оқсоқол. Қиз ногаҳон оқсоқолнинг қўлида болта борлигини кўриб қолди.

— Нима?— деб жавоб қилди Мандзула гужанак бўлиб.

— Юр мен билан.

— Қаёққа?— деган қатъий овоз эшитилди.

— Қаёққа бўларди? Меникига. Мен ахир оқсоқолман, ер-мулкимнинг ярмини сенинг номингга ўтказишим мумкин. Сенга уй қуриб бераман, устингдан зар сочаман.

— Мени сотиб ололмайсан, ахир мен сабзавот эмасман-ку,— жавоб қайтарди Мандзула, у дадиллик билан оқсоқолга қараркан, унда қўрқувдан асар ҳам қолмаганди.

Оқсоқол ҳам бўш келмасди:

— Хўп, сенингча бўла қолсин. Лекин ўша сабзавотнинг ҳам эгаси бўлади, сенинг эса киминг бор? Хеч киминг йўқ!

Оқсоқол ийманишни ҳам йиғиштириб қўйганди. Мандзула эса нима жавоб қайтаришни билмай унга қараб қолди.

— Отамни чақираман,— деди у.

— Чақир!— деб қичқирганча оқсоқол, унга ташланди.

Қиз ҳали эс-ҳушини йиғиб улгурмаган ҳам эдики, оқ-

соқол уни ўз қучоғига олиб, ҳирс билан қизнинг бада-
нини ушлай бошлади.

— О-та-жон!— дея қичқирди қиз бор кучи билан.

Оқсоқол оғзида сичқонни тишлаб турган мушукдек
ён-атрофга олазарак бўлиб қарарди.

— Нима гап Мандзула?— деган Сакхубанинг овози
эшитилди.

— Бу ёққа келинг, ота!— қичқирди Мандзула.

Чол дала бўйлаб, шолিপояларини босганча Мандзула
томон югуриб келарди. У тепаликка югуриб чиқаркан,
кочиб кетаётган оқсоқолнинг орқасидан кўриб қолди.
Анандрао югуриб келиб аравасига ўтирди-да, қуюқ чанг-
тўзонлар орасида кўздан ғойиб бўлди.

Сакхуба Мандзуланин ёнига келгач, нафаси оғзига
тиқилиб:

— Нима бўлди?— деб сўради.

— Оқсоқол менга ташланди,— жавоб қилди қиз у ёқ-
бу ёғини тўғирлаб отасидан кўзини олиб қочаркан.

Сакхуба ғазабланган ва ҳурпайган қизига қараркан,
пачор аҳволга тушиб қолди. «Йиллар бўйи бу ниҳолни
ардоқлаб ўстирган эдим,— ўйларди у маъносиз ерга
боқаркан,— бир кун оқсоқол унга ваҳшийларча таш-
ланиши учун парварниш қилган эканман-да...

* * *

Сакхуба нидамай, ранги докадай оқариб Мандзула
қўлидан етаклаб қишлоқ йўлида кетиб борарди. Одам-
лар нима гап бўлганлигига тушунолмасдилару, лекин
қандайдир кўнгилсиз ҳодиса юз берганлигини фаҳм-
лардилар. Одамлар ҳамма ишларини ташлаб, Сакху-
банинг орқасидан қишлоқ ибодатхонаси томонга шитоб
билан кета бошлади.

Оломон ибодатхона олдида кўпайгандан-кўпайиб
борарди. Ниҳоят, Сакхубанинг ўғиллари—Қхилажи
билан Пилажилар ҳам етиб келишди, кекса Қхашаба

ҳам ҳозир у нозир бўлди, қишлоқдаги бирон-бир воқеанинг иштирокисиз ўтмасди.

— Сакхуба, нима воқеа юз берди?— деб сўради Кхашаба ўртага ўтишга ҳаракат қиларкан.

— Нима бўлди, ота?— деб сўради Пилажи ҳам.

— Гап бундай,— бошлади Сакхуба зўр-базўр гапираркан,— парвардигорнинг ўзи бу қизни бизга инъом этганди, у ҳали она сутти оғзидан кетмаган гўдак эди, биз уни ўстириб вояга етказдик. Оқсоқол эса уни ҳақорат қилди.

Тўпланганларни оғир ва дилни эзадиган сукут қамраб олганди. Ҳамма бир-бирига қарашдан қўрққандек бошларини қуйи солиб туришарди. Аёлларнинг кўзларида ёш қалқиди, эркаклар асабийлашганидан, гижингаларидан ёноқлари ўйнай бошлади.

Мандзула номус ва ҳақоратдан қизариб-бўзарганча тошдек қотиб турарди. Сакхубанинг охириги сўзидан кейин қиз атрофидаги кишиларга кўз югуртди. Қизнинг чехрасида илтижоли ва дилни эзувчи ифода зоҳир эди.

У йиғлаб юборди. У бундан бир неча йиллар аввал худди шу ерда бутун вужуди дир-дир титраб йиғлагани каби кўз-ёши тўкарди.

— Кўп куюнма, ота,— деди Пилажи.— Бўлган воқеани ўзи гапириб берсин.— У Мандзулага ўгириларкан:— Нима бўлди, синглим?— деб сўради.

— У мени қучоқлаб олди,— жавоб қилди қиз йиғлаганча.

— Кейин нима бўлди?— деб сўради Пилажи.

— Мен отамни чақиргандим, у қочиб кетди,— деди Мандзула.— Яна бошимдаги падаримни юлқиб ташлади.

— Оқсоқол унинг бошидаги падарини юлқиб ташлабдими,— деди Сакхуба,— қани, у яна қизга бир марта тег-ишга журъат этиб кўрсин-чи.

— Тўғри,— уни қўллаб-қувватлади Кхашаба ва йиғилганларга қараб:— Оқсоқолнинг таъзирини бериб қўйиш керак!— дея мурожаат этди.

Пилажи салласини ортига суриб қўяркан:

— Ҳечқиси йўқ, у кхулаларнинг кимлигини яхши билиб, бир умр эслаб юради,— деб қичқирди.

У тўдадан ажралиб чиқди-да, Канегао томонга йўл олди. Унинг ортидан Телба қишлоқнинг барча йигитлари эргашди.

* * *

Эртаси кун Пилажи Анандраонинг қўлини кесиб ташлабди, деган хабар қишлоқ аҳлини ҳаяжонга солди.

Учинчи кун эрталаб Телба қишлоғига миршаблар келиб Пилажини қамоққа олишди.

Телба қишлоқнинг барча аҳолиси Пилажини кузатиш учун чиқди. Акасининг қўлидаги кишанни кўрган Мандзула ўкраганча додлаб юборди. Фаужар кетиш учун буйруқ берганда Пилажи отасига қараб:

— Ота, синглим вояга етибди. Унинг тўйини қилиб узат. Мен ҳали синглимнинг бошидан гуруч сочишга улгураман,— дея мурожаат этди.

У ўгирилиб, бошини баланд кўтарганча шахдам юриб кетди. Мандзула падарини юзига босганча юм-юм йиғларди.

— Палажи,— қичқирди ўғлининг ортидан Сакхуба.— Ҳадемай ортингдан бориб, гаров қўйиб бўлса ҳам сени қутқазаман.

— Энг аввал синглимга қаллиғ топ!— қичқирди ўғил.

МУНДАРИЖА

Варана водийсида. <i>Қисса</i>	
Хиёнаткорлик	7
Илонлар байрами	17
Нагожи	29
Умид	41
Унашиш	50
Ўч олиш режаси	63
Сўнгги ўқ	78

ҲИКОЯЛАР

Товуқ ўғриси	93
Олмоқнинг бермоғи бор.	108
Қишлоқдаги воқеа	115
Уч бурда нон	125
Телба қишлоқ	139

На узбекском языке

Аннабхау Сатхэ

В ДОЛИНЕ ВАРАНЫ

Перевод с издания издательство „Наука“

Главная редакция восточной литературы. Москва, 1969.

Редактор М. Мирзоедов

Рисом И. Цыганов

Расмлар редактори А. Бобров

Техн. редактор У. Ким

Корректор М. Абдусаломова

ИБ № 1005

Босмахонага берилди 9.01.80. Босишга рухсат этилди 24.10.80. Формат 70×108^{1/2}. Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартлаб босма л. 6,65. Нашр л. 6,4. Тиражи 30000. Заказ № 267. Баҳоси 80 т. Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент. 700129. Навоия кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат Комитетининг Тошкент „Матбуот“ полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг 1-босмахонаси. Тошкент, Ҳамза кўчаси, 21.

Сатхе, Аннабхау.

Варана водийсида: Қисса ва ҳикоялар, Русчадан Н. Жўраева таржимаси.— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980.—152 б.

Муаллиф „Варана водийсида“ қиссасида 40-йилларда Махараштирда кўтарилган деҳқонлар ҳаракатини тасвирлайди.

Исбичилар бошлиғи Хиндурав бу курашнинг асл мақсадини ифодалаб шунда дейди: „Бундан кейин бойлар ҳам, камбағаллар ҳам бўлмайди... Ҳамма тенг бўлади қишлоқ ишларини барча бир ёқадан бош чиқариб ҳал этади... Дунёда битта ҳақашшоқ қолмагунча курашимиз давом этаверади“.

Сатхе бу қиссасида улур мақсадни кўзлаган фидойилар тўғрисида ҳикоя қилади.

Сатхе, Аннабхау. В долине Вараны. Повесть и рассказы.

84(5Ид)

1. $\frac{70304-56}{M 352 (04)-80}$ 144—80 4703000000